

Elmélet és módszertan

D. F. MARKOV

A történeti-komparatív és a komplex kutatási módszerek a társadalomtudományokban

A közép- és délkelet-európai népek története
és kultúrája tanulmányozásainak tapasztalataiból

Bevezetés

Ezt a cikket a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében végzett munkám gyakorlata sugallta. Ebben az Intézetben dolgozom megalapításának első éveitől (1948 óta). Annak idején az Intézet neve Szlavisztikai Intézet volt, majd 1968 után átalakították – feladatai közé sorolták a balkáni népek tanulmányozását is. Az Intézet kezdettől fogva komplex tudományos intézményként tevékenykedik, történészek, nyelvészek, kultúrakutatók, irodalomkutatók és néprajztudósok dolgoznak itt együtt.

1969 júniusában megbízták a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet igazgatói teendőinek elvégzésével. Az Intézet addigra (húsz évvel létrehozása után) alapjában véve megoldotta a tevékenységi körének megfelelő káderutánpótlás problémáját. Addigra már jelentős számban végeztünk el és adtunk ki olyan kutatásokat, amelyek a tudomány fejlődéséhez jelentős mértékben járultak hozzá.

Az Intézet már a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején megkezdte Bulgária, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia történelmét összesítő sok kötetes munkák előkészítését, amelyeket hozzávetőlegesen 10–12 év folyamán jelentettünk meg. Később, az 1970-es évek elején ezt a jelentős sorozatot egészítette ki Magyarország, illetve Románia történelme. Emellett az intézeti kiadványok könyvespolcán sorakoznak a bolgár, a lengyel, a cseh és a szlovák irodalom történetével, illetve a jugoszláviai népek irodalmának történetével foglalkozó kötetek.

Országunkban ezek az első összegző marxista művek az említett országok történelméről és irodalomtörténetéről. Figyelembe kell venni, hogy közülük többet akkor adtunk ki, amikor még magunkban az országokban sem írták meg marxista szempontból a népek történetét. Műveink ösztönözték az ilyen jellegű munkát, elősegítették a baráti kapcsolatok létrejöttét és az együttműködés megeremtését.

Az általunk tanulmányozott országok történelmének és irodalmának megismerésére, nyelvének elsajátítására törekedtünk: arra, hogy mindenki váljék a maga területén magas szintű képzettséggel rendelkező szakemberré. Ez volt a legfőbb követelmény, mely a kutatás tárgyát képező ország részletes, valóban mély ismeretét jelentette. Az említett összegző művekkel egyidejűleg jelentős számban folytak egy-egy országot részletesebben bemutató kutatások is: – tanulmányok, egyéni monográfiák, egy-egy országra vonatkozó tanulmánykötetek.

Az ismeret- és anyaggyűjtés intenzív folyamata is folytatódott. Ez a munka önálló jelentőségre is szert tett, mindazonáltal a szélesebb körű szintézishez vezető útnak is egyik szakasza volt. Reális alap jött létre azokra az új feladatokra való áttéréshez, amelyek megoldásának szükségességét az Intézetnek, mint komplex tudományos intézménynek a struktúrája eleve determinálja. Bizonyos fokú közeledés a különböző tudományágak művelői között az Intézet tevékenységének kezdetétől létrejött: munkáikat olyan közös kiadványokban jelentettük meg, mint például az „Ucsonuje zápiszki” volt: az előzőekben említett több kötetes országtörténetekben a kultúrával foglalkozó fejezeteket irodalomkutatók, művészettörténészek és más szakemberek készítették. De ezek csupán a kezdetek voltak, méghozzá egy-egy országra korlátozva. Át kellett térni a széles területet átölelő történeti–összehasonlító kutatásokra.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Elnöksége 1970. június 18-i határozatában kijelölte a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet tudományos tevékenységének fő irányait, amelyekkel összhangban új szervezeti egységeket hoztunk létre. Azóta kutatásaink gyakorlatilag felölelik Közép- és Délkelet-Európa történetének és kultúrájának problematikáját, ami magától értetődően szélesebb a

szlavisztikánál és a balkanisztikánál is, melyek kétségkívül beletartoznak az említett széles keretekbe, mivel önmagukban is komplex tudományágat képeznek.

Ilyenképpen a IX. ötéves terv kezdetére (1971) szervezetileg és lényegében tudományos szempontból is felkészültünk a történeti-összehasonlító és komplex kutatásokra való áttérésre. Az áttérés tényleges folyamata nehéz ügy volt, komoly nehézségek leküzdésével párosult. Le kellett küzdenünk a tudományos munkatársak egyéni igényein alapuló ösztönös tervezés koloncát, le kellett döntenünk egy sajátos pszichológiai gátat – az egyes tudósok zárkózottságát, azt a szokásukat, hogy mindent a saját választásuk és belátásuk alapján készítsenek.

Fokozatosan tértünk át a programot kijelölő, célirányos tervezésre, amely megköveteli az erőfeszítések fő irányokra való összpontosítását. Ez egyáltalán nem zárja ki annak szükségességét, hogy számoljunk az egyes tudósok személyes érdekeivel, pontosabban azokkal a lehetőségekkel, hogy a lehető legnagyobb mértékben járuljanak hozzá a felvetett problémák megoldásához. Nem jelenti azt sem, hogy abszolút mértékben csak a kollektív kutatásokra orientálódunk, habár természetesen ezek a kutatások dominálnak. Bizonyos kérdésekben fontosak az egyéni monográfiák és tanulmányok; fontosak a forráspublikációk, a jól megalapozott információs szolgálat, etc.

Ahhoz, hogy megalkossuk a történeti-összehasonlító és komplex kutatások konkrét tervét, tudományosan meg kellett alapozni ezen kutatások elveit. Élesen vetődtek fel az ilyen jellegű kutatások módszertanára és gyakorlatára vonatkozó kérdések. Ezekről a kérdésekről, amelyek az Intézet általános koncepciójához kapcsolódnak, többször tartottam előadást én is, más vezető kutatók is, történészek, művészettörténészek, irodalomkutatók, nyelvészek. Előadásainkban és tanulmányainkban a történeti–komparatív és komplex kutatásoknak a társadalomtudományokban elfoglalt helyéről és jelentőségéről, a kutatások típusairól volt szó. Az említett módszertani problémák kidolgozása, amely ma is tart, kétségkívül elősegítette azt, hogy nálunk az Intézetben hamarabb áttérjünk az ilyen jellegű kutatásokra. A IX. ötéves tervidőszak (1971–1975) intézeti tervét e kutatások gyakorlati megvalósításának kezdeteként lehet tekinteni.

Azokban az években már nekem is voltak bizonyos személyes tapasztalataim. Az 1960-as évek elején együtt dolgoztam egy irodalomkutatókból, különböző irodalmakat ismerő szakemberekből álló tehetséges és akkor még fiatal kollektívával (bizony, azóta eltelt húsz év!). A közép- és délkelet-európai országokban a 19. század végén és a 20. század első harmadában kibontakozó forradalmi irodalmak általános, közös vonásait és nemzeti sajátosságait kívántuk tanulmányozni. Kutatásaink elvi fontosságú következtetésekre vezettek rá bennünket az irodalom fejlődésének, mindenekelőtt a szocialista realizmus kialakulására és fejlődésére vonatkozó általános törvényszerűségeivel kapcsolatban és azoknak a nemzeti és egyéni alkotói formáknak a sokrétűségével összefüggésben, amelyekben keresztül végbe mentek ezek a tipológiai folyamatok.

Később megkíséreltem, hogy az egyes irodalmakra vonatkozó megfigyeléseim eredményét a „Genezis szocialiszticeszközo realizma. Iz opüta juzsnoszlavjanszkij i zapadnoszlavjanszkij litjeratur” (A szocialista realizmus genezise. A délszláv és nyugati szláv irodalom tapasztalataiból – 1970.) című könyvemben összegezzem. Ez a könyv összehasonlító–tipológiai munka. Habár a könyv irodalmi anyagra épül, a tudományos elemzés elvei alkalmazhatók a társadalom történetének szélesebb körű tanulmányozásánál is. Mindenesetre arra törekedtem, hogy a nagy kollektív kutatások megszervezésének folyamatában szerzett tapasztalataimat felhasználjam, és ez segített nekem.

A tudományos eszmék, miután belső meggyőződéssé válnak, nemcsak az értelmet, hanem az érzelmet is megragadják. Számos alkotói vita volt nálunk, jelenleg is folyik néhány ilyen. Voltak keserű kudarcaink is, de a sikerek mindig mély elégtételt váltottak ki. Az elért eredmények új, még nehezebb munkák elvégzésére sarkalltak bennünket. A IX. és a X. ötéves terv folyamán (1971–1980) már jelentős történeti–komparatív és interdiszciplináris jellegű kutatásokba is belefoglunk, mely kutatások közül az alábbiakban¹ is megnevezünk néhányat. Ezek az intézetünkben elvégzett kutatások természetesen általános tudományos jelentőséggel is bírnak. Éppen ebből indultam ki, amikor tanul-

¹ Az Intézet tevékenységéről teljesebb körű áttekintést – beleértve az új irányzatokat is – adnak az olvasó számára a következő kiadványok: „Insztitut szlavjanovegyenyija i balkanisztiki AN SzSzsZR. 1947–1977. – „Nauka”, Moszkva, 1977.; Kompleksnütje problemü isztorii i kulturü narodov Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevropü. Itogi i perszpektivyü iszszle dovanij. – „Nauka”, Moszkva, 1979.

mányomban ezekkel a kutatásokkal foglalkozom. Természetesen nem érem be ennyivel, és bemutatok egyéb – nézetem szerint érdekes – kiadványokat is. Célom az, hogy elősegítsem egy rendkívül fontos tudományos irányzat további fejlődését.

A történeti–komparatív és a komplex kutatási módszer jelentőségéről, intenzív fejlesztésük szükségességéről az SZKP XXV. kongresszusán is szó esett. A kongresszusi beszámoló így fogalmazott: „Az általános elméleti, az alap- és az alkalmazott tudományok gyümölcsöző kutatásainak új lehetőségek nyílnak a különböző tudományok találkozási pontjain – például a természet- és a társadalomtudományok határain. Ezeket teljes mértékben ki kell használni.”²

Az SZKP XXVI. kongresszusára készült ismert dokumentumban „A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődésének fő irányvonalai az 1981–1985. években és az 1990-ig terjedő időszakban” ismételten hangsúlyozta a komplex kutatási módszerek továbbfejlesztésének szükségességét. Az utóbbi években ezek mindinkább munkánk gyakorlati részeivé válnak.

Ez az irányzat – a történeti–komparatív és komplex kutatási módszerek alkalmazása – az utóbbi időben kezdett elterjedni a szovjet társadalomtudományban. Még nagyon sok benne a bizonytalan és az eldöntetlen, mind az elmélet és a módszertan terén, mind az egyes tények és jelenségek konkrét elemzési módszereinél; jellemző, hogy gyakran találkozunk a fogalmak és kifejezések megkülönböztetés nélküli használatával. Ezért szükséges, hogy meghatározzuk álláspontunkat bizonyos általános elvek és problémák tekintetében.

A történeti–komparatív és komplex (interdiszciplináris) kutatási módszerek a kor gyakorlati feladataihoz kapcsolódnak, magának a tudománynak belső logikájából alakulnak ki, a tudományéból, amely szüntelenül tágítja a megismerés határait, s a jelenségek lényegének alapos feltárására, a társadalmi haladás törvényszerűségeinek feltárására törekszik nemcsak nemzeti, de nemzetek közötti szinten is. E módszer alapját a társadalmi jelenségek rendszerszerűségének, belső fejlődésük és az egyetemes kapcsolatok dialektikájának megértése alkotja.

Az összehasonlító–történeti és a komplex kutatási módszerek közös vonásokkal rendelkeznek, mindazonáltal ezek a kutatási módszerek két típusát alkotják, amelyek mindegyikének megvannak a maga sajátosságai. A későbbiek folyamán részletesebben kitérek ezek mindegyikére. Addig csupán megjegyzem, hogy az első csoportba tartozó kutatások általában egy tudományág – történelem, irodalomtudomány, nyelvtudomány etc. – eszközeivel és keretein belül valósulnak meg. Fő céljuk – a jelenségek kapcsolatainak tanulmányozása vagy azonos körülmények között lejártszódó, azonos típusú folyamatok összegző jellemzése. Az interdiszciplináris (komplex) kutatások is tartalmaznak összehasonlító elemzést, de megkülönbözteti őket a különböző tudományágak integrációja.

Az említett kutatások módszertani alapjául Marxnak a társadalmi–gazdasági formációokról szóló tanítása szolgál, amely megmutatta azoknak a szubjektivisták elképzeléseknek a tarthatatlanságát, amelyek a társadalmat a véletlenek halmazának tekintik, Lenin szavaival: „Marx megmutatta az utat a történelemnek, mint egységes, roppant sokoldalúságában és ellentmondásosságában is törvényszerű folyamatnak a tudományos tanulmányozásához.”³ Ezeket a törvényszerűségeket figyelembe véve Lenin „az ismétlődés általános tudományos kritériumáról” beszélt. Ezt írta: „Az anyagi társadalmi viszonyok elemzése (. . .) nyomban lehetővé tette, hogy észrevegyék az ismétlődéseket és szabályszerűségeket, és általánosítsák a különböző országok viszonyait egy alapfogalomban, a t á r s a d a l m i a l a k u l a t alapfogalmában. Csak ez az általánosítás tette lehetővé, hogy a társadalmi jelenségek leírásáról (és az eszmény szempontjából való elbírálásukról) áttérjenek a jelenségek szigorúan tudományos elemzésére, amely például azt emeli ki, ami az egyik kapitalista országot a másiktól megkülönbözteti, és azt vizsgálja, ami valamennyiben közös.”⁴

Az ismétlődés törvénye minden társadalmi jelenségre vonatkozik, ezen belül természetesen az ember szellemi tevékenységének olyan különleges szférájára is, mint a művészeti kultúra, ahol az érték-mérő a művek megismételhetetlensége. Hiszen a kérdés lényege éppen annak megállapításában rejlik, „mi az, ami . . . megkülönbözteti” és „ami . . . közös”, az egységes egész e két oldala dialektikus kapcsolatának megértésében. Az ismétlődés Lenin szerint egyáltalán nem jelenti egy minta másolását vagy

² Az SZKP XXV. kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976., 86.

³ V. I. Lenin Összes Művei, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971., 26. kötet, 51.

⁴ Ua., I. kötet, 1963., 126.

valamilyen már meglevőnek a közvetlen utánzását. Arról van szó, hogy a különböző országok történelmének folyamatában törvényszerűen megjelennek azonos, ugyanolyan típusú tendenciák. Ezek a tendenciák egymástól függetlenül jelenhetnek meg, akár szinkronban egymással, akár időbeli különbséggel. Ezek a tendenciák képezik az összehasonlító elemzés tárgyát, amely arra szolgál, hogy összegezze az egyes országokban tapasztalható jellemző eseményeket, és elvezessen az egyetemes társadalmi–kulturális haladás legáltalánosabb törvényszerűségeinek, történeti fejlődése alapvető tendenciáinak feltárásához.

Ugyanebbe a sorba tartozik az általános és a nemzeti–sajátos viszonyára vonatkozó kérdés. A legfontosabb módszertani elv az, hogy lássuk ebben a viszonyban az egységet, és feltétlenül ebből induljunk ki. A gyakorlatban azonban gyakran találkozunk ennek eltorzításával. Ellenfeleink a nemzeti érzéseket kihasználva, az általános törvényszerűségeik ellen lépnek fel: azt bizonygatják, hogy az általános elfedi a nemzeti sajátost, és erre azért van szükségük, hogy az objektív történeti fejlődésről torz képet fessenek, ráerőszakolják saját szubjektivisták nézeteiket.

Másrészt az általános abszolutizálása merev sémára és dogmatizmusra, a jelenségek valós természetének eltorzítására vezet. A dogmatikus mindent tud előre: az általában helyes álláspontokkal operálva nem látja azok konkrét formákban való megjelenését, a történeti–kulturális fejlődési folyamatot sztereotípiákkal és etalonokkal aggatja teli. Adott esetben nem veszi figyelembe az általános és a sajátos egységét. Lényegében nem vesz tudomást az egységes egész két oldala között fennálló rendszertani kapcsolatáról.

A jelenségek rendszertani megközelítése a legfontosabb módszertani elv, amely a legközvetlenebbül kapcsolódik ahhoz, a kutatási módszerekhez, amelyekről beszélünk. Ennél is tovább menve azt mondhatjuk, hogy az interdiszciplináris (komplex) megközelítés nem egyéb, mint a rendszertani megközelítés meghatározott fajtája.

Mint ismeretek, századunkat a tudományágak közötti éles differenciálódás, ugyanakkor pedig a tudományos ismeretek szintézisére való törekvés jellemzi. Ez utóbbi tendenciát a bonyolultan szervezett objektumok-rendszerek elemzésének feladata határozza meg. Minthogy a rendszerek nem az elemek mechanikus egyesítését, nem egyszerű összegezésüket jelentik, hanem meghatározott egységeket, az egymással kapcsolatban levő elemek integrált egységét, a tudományos elemzés is, természetesen, az általa vizsgált objektumoknak mint egységes egésznek a lényegét kívánja feltárni. Tehát az adott történelmi reálfolyamatokra vagy kulturális jelenségekre irányuló komplex kutatások nem egyszerűen a különböző tudományok által elért eredmények egyszerű rögzítését jelentik, hanem ezeknek az egységes egész képező jelenségeknek a minőségileg új jellemzését.

De hogyan érhető el a tudományos ismeretek ilyen szintézise? Hiszen a komplex kutatásokban különböző tudományágak képviselői vesznek részt, melyek közül bármelyik is nemhogy elvesztené sajátosságát, hanem éppen ennek köszönhetően hozzájárulhat a közös probléma megvilágításához. Az alábbiakban, munkánk gyakorlatára támaszkodva, igyekszem bemutatni a különböző tudományágak kutatói közötti együttműködés mechanizmusát. Itt csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy az ebben tevékenykedő kutatók mindegyike mintegy közös startvonalról kell, hogy elinduljon, olyan általános tervvel kell, hogy rendelkezék, amely az egész kutató kollektíva feladatát megfogalmazza. Ebben az esetben minden egyes kutató érzi a kollektívával fenntartott kapcsolatát, egységes célkitűzését a különböző eszközökkel megvalósítandó kutatások során.

A tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy az összehasonlító–tipológiai és a komplex kutatások folyamán döntő szerepet játszik a történetiség elve. Saját gyengeségét árulja el az a kutató, aki erről megfeledkezik. Ismeretes, hogy Nyugaton az interdiszciplináris kutatási módszerek viszonylag széles körben elterjedtek. Kísérleteznek például azzal, hogy a történetkutatás folyamán más tudományágak – szociológia, etnográfia, pszichológia, matematika, filológia etc. – fogásait is felhasználják. De ezek a kísérletek mindenképpen sikertelenek maradnak, mert ezek a tudósok messze állnak a társadalom történeti fejlődésének objektív törvényeitől. K. Sz. Gadzsijev és N. V. Szivacsov szovjet kutatók joggal írják: „A burzsoá interdiszciplináris történettudomány alapvető fogyatéksége abban rejlik, hogy elveti vagy legalábbis nem veszi észre a világ egységének és sokféleségének legfontosabb elemét, nevezetesen annak forradalmiságát. Az elméletben így a történelmi haladás egyes perifériák alkotórészeinek pontosabb mennyiségi mutatói által elfátyolozott eklektika jön létre.”⁵

⁵K. Sz. Gadzsijev, N. V. Szivacsov: O mezdiszciplinarnom podhode v szovremennoj burzsuaznoj isztoriografii SzSA. – „Novaja i novejsaja isztorija”, 1980/6. sz., 81.

A szovjet tudomány következetes történetiségre törekszik, és mindenekelőtt éppen itt határolódik el élesen a burzsoá tudománytól. Mi a társadalom történetében lejátszódó formációképző folyamatokból indulunk ki, számot vetünk a rendszeralkotó jelenségekkel, fejlődésükkel; ez a nézőpont a mi történeti—komparatív és komplex kutatási módszereink egységes kiindulópontja és feltétele.

Ezeknek a kutatási módszereknek a modern tudományban elfoglalt helye és jelentősége felbecsülhetetlen. Elősegíti a társadalmi és művészeti haladás tartalmára és megkülönböztető vonásaira, a nemzeti és a világtörténeti fejlődés kapcsolatára vonatkozó bonyolult kérdések megoldását. Milyen kritériumokkal lehet például meghatározni azt, hogy egy-egy nép vagy ország mivel járult hozzá az egyetemes kultúrához? Egy ilyen kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni. Ennek megoldását mi a társadalom mozgásának haladó jellegét meghatározó általános tipológiai tendenciák feltárásának útján közelítjük meg. Ebben a mozgásban fő szerepet játszik a humanizmus fejlődésének folyamata.

Mind Ezeket és más problémákat részletesebben különböző anyagok alapján a következőkben szeretném megvilágítani. Ezzel együtt konkrétan elemzem majd a kutatási módszerek két típusának, az összehasonlító—történeti és a komplex módszerek sajátosságait.

I. A történeti—összehasonlító módszer: lényege, alkalmazásának útjai és formái

1.

A történeti vagy kulturális folyamat összehasonlító kutatási módszere két aspektust foglal magába, egyrészt a közvetlen (kontakt) kapcsolatok és hatások, másrészt pedig a tipológiai jelenségek tanulmányozását. Időnként ezt a két aspektust — nézetem szerint hibásan — szembeállítják egymással: egyes tudósok az összehasonlító módszerhez csupán az első aspektust vonatkoztatják, és a másodikat ezen kívülállónak tartják, míg más kutatók éppen fordítva szemlélik ezt a kérdést. Mi úgy véljük, hogy az említett két aspektus egyikének sincs értelme a történeti—összehasonlító kutatási módszeren kívül.

A történelmi és a kulturális kapcsolatokról a Szovjetunióban is, más országokban is sok cikket és könyvet írtak a rokon népek közötti kapcsolatokról. Nyilvánvaló, hogy ezeket a népcsoportokat kutatásaink során mindig fontos irányjelzőként kell tekintenünk.

A társadalmi—kulturális kapcsolatok: történelmi kategória. Magukon viselik koruk bélyegét, és ez meghatározza sajátosságaikat, következésképpen pedig tanulmányozásuk útját is. Nyilvánvalóan meg lehet írni egy népnek a többi néppel fenntartott kapcsolatai történetét. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a történeti fejlődés egyenletlenségeinek következtében a tipológiai folyamatok és különösen az egyes népek között kialakuló társadalmi—kulturális kontaktusok időben egyáltalán nem mindig esnek egybe: nem mindegyik nép haladja túl ugyanakkor az azonos társadalmi formációk stádiumát, egyesek ezeket korábban, mások későbbben lépik át. Ezért lehetőség van arra, hogy egy nép a nálánál előbbre tartó másik néppel szemben, modern, hanem a korábbi tapasztalataira támaszkodjon. Minden a népek történeti fejlődésének sajátosságától függ, amely meghatározza belső szükségleteiket és e népek közötti kapcsolatok jellegét.

A népek közötti kapcsolatok különös intenzitással jelentkeznek a nagy történelmi és kulturális események periódusaiban. Ezzel összefüggésben rendkívüli érdeklődésre tarthatnak számot Oroszországnak a közép- és délkelet-európai népekkel fenntartott kapcsolatai. Példaként említsük meg e kapcsolatok három csomóponti periódusát.

Cirill és Metód missziója Nagy-Morvaországban, a szláv abc létrehozása — korszakos jelentőségű esemény, amely kiemelkedő szerepet játszott az összes szlávok sorsában. A tanítványaik által Bulgáriában kibontakoztatott tevékenység valójában a történelembe való gyakorlati bekapcsolódást hozta magával: elősegítette a szláv írásbeliség elterjedését a régi Oroszországban. Ezekről a tőlünk oly távol eső időkben létrejött kapcsolatokról számos tudós írt a múltban, sokat és meggyőzően írnak erről a szovjet és a külföldi medievisták is.

Más jellege van a szláv népek nemzeti újjászületésének időszakában létrejött kapcsolatoknak. E népek közül számosan évszázadokon keresztül idegen elnyomás alatt éltek, s ennek eredményeként gazdasági és kulturális fejlődésük lelassult. Az újjászületés számukra egybek között azt jelentette, hogy bepótolhatják az elmulasztottat, legyőzhetik történelmi elmaradásukat. Felgyorsult a gazdasági és szellemi fejlődési folyamat, amely rendkívül jellemző volt a 18. század végére és az egész 19. századra.

Ebben a folyamatban a legjelentősebb tényezőként jelentkeztek az akkorra már gazdag oroszországi tapasztalatok. A határokon túli szláv népek történelmének és kultúrájának tanulmányozását egyáltalán nem lehet úgy elképzelni, hogy figyelembe ne vennénk kapcsolataikat Oroszország demokratikus közgondolkodásával, amelynek hatása szerves és tartós volt. Ezek a népek maguk is megtették minden lehetségest azért, hogy az említett kapcsolatokat megszilárdítsák. Ismeretes például, hogy a felvilágosodás korában számos bolgár író tanult orosz tanintézményekben, igyekezett elsajátítani mindazt, ami népe számára hasznosnak tűnt. Amikor a 19. század negyven-hatvanas éveiben felléptek, Oroszország 18. századi kulturális tapasztalataira is hivatkoztak, minthogy Oroszország sokkal korábban végigjárta a kulturális fejlődés törvényszerű szakaszait, és ezeket „be kellett hozni”, következésképpen az említett fejlődési szakaszokat a lehető legrövidebb idő alatt kellett bejárni. Természetesen maguk ezek a fejlődési szakaszok, a különböző áramlatok nem tűntek ki sokrétű differenciáltságukkal – az egyik hamar átadta helyét a másiknak, és nem volt ideje arra, hogy kellő teljességgel kialakuljon és érvényre jusson. Mindez természetesen felettébb sajtóságos, megismételhetetlen jellegű kölcsönzött a társadalmi és kulturális életnek.

A szláv népek újjászülésétének időszaka a nemzeti függetlenségért, a nemzeti önrendelkezési jogért vívott harc korszaka volt. Ez a harc kiemelkedő társadalmi és kulturális személyiségeket termelt ki, akik népeikkel együtt hősiessé küzdöttek az elnyomók ellen. Ilyen körülmények között még más népek tapasztalatainak átvétele is nemzeti színezetet kapott, és új párosszal telt meg. Ezzel egyidejűleg a nemzeti-felszabadító mozgalmak együttérzést és szimpátiát váltottak ki Oroszország haladó közvéleményében. Sőt, e mozgalmak hősiessé résztvevőt úgy tekintették, mint a nemzeti–hazafias eszmék önzetlen szolgálatának példaképeit.⁶

Az oroszországi népek más népekkel fenntartott történelmi-kulturális kapcsolatainak szentelt kutatások valóságos áradatát váltotta ki a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Ez mindenekelőtt azokkal a mély forradalmi változásokkal magyarázható, amelyek október hatására következtek be a környező országokban. Emlékezzünk csak néhány eseményre: a Vladajai (1918) és a Szeptemberi (1923) felkelések Bulgáriában, proletárforradalmak Magyarországon és Szlovákiában (1919), a krakkói felkelés Lengyelországban (1923), az 1918–1919-es forradalmi események Németországban.

Mindezzel számos cikk és egyéni monográfia, illetve az „Oktyabrszkaja revolucija i zarubezsnuje szlavjanszkije narodnu” (Az októberi forradalom és a külföldi szláv népek), (1957), „Iz isztorii velikoj Oktyabrszkaj szocialiszticeszkaj revoluciji” (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetéből), (1957) és más tanulmánykötet foglalkozik. Nagy érdeklődés kíséri a különböző országok munkásainak az Októberi Forradalomban való közvetlen részvételét bemutató dokumentumgyűjteményeket.⁷ Van egy sor olyan mű is, amelyek sajátossága abban rejlik, hogy végigvonul bennük a leninizmus eszméivel gazdagított forradalmi mozgalom új szakaszáról megfogalmazott gondolat.

Az Októberi Forradalom utáni időszokról szólva megjegyezzük, hogy a közép- és délkelet-európai országokban végbemenő forradalmi fellendülés viszonyai között intenzíven fejlődtek az új típusú – szocialista – irodalmak. Ezeket kiemelkedő művészek és kritikusok fémjelzték. Róluk számos művet írtak, amelyeknek pusztá felsorolása is nagy helyet foglalna el. Megemlítem csupán, hogy ezek az irodalmak számos fonallal kötődnek a forradalmi Oroszországhoz, kiterjedten foglalkoztak Október témájával. Teljesen természetesen is a szovjet irodalomhoz fűződő sokrétű kapcsolataik.⁸ A szovjet irodalomhoz képest ezek olyan új tipológiai alakzatokká váltak, amelyek saját nemzeti talajon fejlődtek ki. Ezért a szocialista világirodalom részeiként tanulmányozzuk ezeket.

⁶ A történelmi-kulturális kapcsolatok szintetikus összefoglalására két példa: Bolgarskoje vozrozszyenje i Roszszyja, M. 1981; Ocserki revoljucionnih szvjazej narodov Rosszii i Pljsi 1815–1917; M. 1976.

⁷ Nevezünk meg néhányat ezek közül: Vengerszkije internacionalisztü v Oktjabrszkaj revoljuciji i grazsdanszkaj vojne v SzSzsZR, 1–2. kötet, Moszkva, 1968.; Pod znamenem proletarszkogo internacionalizma. Gyeatyelnosztü rumünszkijh internacionalisztov na territorii Sztranü Szovetov. 1917–1920. Moszkva, 1970.; Ucsasztijje jugoszlavszkijh trudjascsihszja v Oktyabrszkaj revoljuciji i grazsdanszkaj vojne v SzSzsZR. Moszkva, 1976.; Pod znamenem Oktjabrja. (A bolgár internacionalisták részvételéről az Októberi Forradalomban.) 1–2. kötet, Moszkva, 1981.

⁸ Az e problémára rávilágító nagyszámú mű közül legalább a következőket megemlítem: „Majakovszkij v szlavjanszkijh sztranah narodnoj demokratii”, Zapiszi Insztituta Szlavjanovegyenija

A marxizmus–leninizmus, mint általános eszmei–filozófiai alap, elősegíti a népek közeledését és kölcsönös megértését, sokoldalú gazdasági és kulturális fejlődésüket, amelyet az egyes országok konkrét körülményei határoznak meg. Ez a szocializmusnak, mint a tényleges humanizmus társadalmának normájává válik.

Ma már világosan látjuk a kapcsolatokat: egy olyan minőségileg új típusát, amely a szocialista országok között alakult ki. Nagy jelentőséggel bír ez a tartalmas fogalom: „szocialista közösség”. A szocialista országok céljainak azonossága meghatározza a közöttük fennálló kapcsolatok jellegét: ezek az önzetlen, kölcsönös tapasztalatcserén, egymás kölcsönös segítésén, továbbá minden egyes ország sajátosságait tiszteletben tartó közös népgazdasági tervezésen is alapuló kapcsolatok. A kapcsolatok egyenjogú alkotó együttműködéssé fejlődtek. Ez mindenben megvan, a gazdaságban, politikában, tudományban, kultúrában. Mint ismeretes, sikeresen halad előre a gazdasági integráció széles körű terve, a kommunista és munkáspártok állandó munkakapcsolatokat tartanak fenn, a Szovjetunió tudósai más szocialista országok tudósaival összefognak a nagy jelentőségű tudományos problémák közös kidolgozása érdekében. Ez az összefogás, amely már eddig is jó eredményekhez vezetett, sok tudományág területén valósul meg, így például a filozófia, a történelemtudomány, a szociológia, az irodalomkutatás, a néprajz, a nyelvtudomány stb. terén. Ez rendkívül nagy jelentőségű probléma, amely megköveteli a felhalmozott tapasztalatok, nevezetesen az együttműködés jellegének és formáinak, szervezési elveinek és hatékonysági mutatóinak elemzését. Ez az összefogás nálunk alapjában véve kétoldalú, míg az utóbbi években sokoldalú együttműködés formájában valósul meg, vagyis úgy, mint több ország tudósainak együttműködése. Kutatási terveinkben ennek szerepe és jelentősége mindinkább növekszik.

Hogy szemléletesebb képet kapjunk ennek az együttműködésnek a lendületéről, néhány adatot ismertetünk. Egyedül a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében jelenleg 56 témában folynak közös kutatások a szocialista országok tudósaival közlve; az Intézet közvetlen kapcsolatot tart fenn ezen országok 48 intézetével és más tudományos szervezetével.⁹

2.

Az összehasonlító kutatásokat általában, beleértve a tipológiaiakat is, még nem kellőképpen alkalmazzák a modern humán tudományokban, bár e tudományok közül számosnak megvannak a maga, igaz, nem egyenlően kifejlett tradíciói. Első helyen, ha úgy tetszik, a nyelvtudományt kell megnevezni – ezen a területen már régen is, folyamatosan mind a mai napig széles körűen és eredményesen folynak a különböző nyelvcsoportok összehasonlító tanulmányozásával kapcsolatos munkálatok. A történettudománynak és az irodalomtudománynak is megvannak a maga sajátos tradíciói. De összességében az összehasonlító–tipológiai kutatások terén felhalmozott tapasztalatok még mindig csekélyek. E kutatások fejlesztésében a fellendülés különösen az 1960-as években volt észrevehető, ami kétségtelenül összefügg azzal, hogy elterjedtek a tanulmányozandó jelenségek rendszertani megközelítésének elvei, azok az elvek, amelyek megkövetelik a bonyolult struktúrákban fellelhető azonosságok és különbözőségek elemzését. Ez az összefüggés nyilvánvaló és világosan érezzük kutatási munkánk közvetlen gyakorlatában is.

AN SzSzsZR., 1. sz. M., 1951.; „Gorkij v szlavjanszkich sztrana h narodnoj demokratiji”, Uo., 6. sz.; „Csesszkoruszszkije u szlovácko–ruszszkije lityeratumije odnosenyija”, M., 1968.; „Zsovteny i zarubeznyi szlovjanszki literaturi”, Kijev, 1967.; ezek közül számos munkát a szocialista országok tudósaival közösen készítettünk: „Oktomvri i razvityeto na b'lgarszkata literatura”, Szófia, 1967.; „Velikaja Oktjabrskaja szocialiszticeszkaja revolucija i mirovaja lityeratura”, M., 1970.; „Lityeratura Csehoszlovakij i szovjetszkaja lityeratura 20–30–h godov”, M., 1980. stb.

⁹A kétoldalú társadalmi–kulturális kapcsolatok közös kutatásához ld. az alábbi munkákat: Szovjetszko–csehoszlovackije odnosenyija mezsdi dvumja vojname. 1918–1939, M. 1968; Ocserki isztorii szovjetszko–poljszkih odnosenyij 1917–1979 gg. M. 1979; Pervoje szerbszkoje vossztanyije i Rosszija. 1804–1813 gg. M. 1980; Dokumenti i materiali po isztorii szovjetszko–poljszkih odnosenyij (10 kötetben); Dokumenti i materiali po isztorii szovjetszko–csehoszlovackih odnosenyij (4 kötetben); Szovjetszko–bolgarszckije odnosenyija i szvjazi. Dokumenti i materiali (2 kötetben) stb.

A komparatív kutatási módszerek bizonyos fellendülése az utóbbi húsz év során a történelem-tudomány területén is tapasztalható volt. Jelentős ösztönző szerepet játszott ebben „A társadalom történeti fejlődésének és a társadalmi formációk váltásának törvényszerűségei” című komplex probléma Tudományos Tanácsa, amelyet hosszú időn keresztül E. M. Zsukov vezetett. Nagy érdeklődésre tarthat számot az olyan jelentős módszertani problémák kidolgozása, mint az egyetemes történeti folyamat egysége, a közös törvényszerűségek konkrét megjelenési formáinak sokrétűsége, amit szinténül figyelembe kell venni tanulmányozásának tipológiai megközelítése során.

Számos munka készült a kapitalizmus és a feudalizmus tipológiájáról. De szinte teljesen hiányoznak az ilyen jellegű kutatások a szocializmusról. Pontosabban szólva: írnak, nem is keveset, a szocialista korszakról, vannak tartalmas elméleti–módszertani jellegű munkák. Mindazonáltal még mindig nyitva áll a szocialista építés történetének komparatív tipológiai tanulmányozásával kapcsolatos feladat.

Még egyszer hangsúlyozzuk: tapasztalataink a komparatív–tipológiai kutatások terén összességében nézve nem nagyok, és magától értetődően ezen belül ugyancsak nem nagyok a közép- és délkelet-európai népek kultúratörténetének és történelmének tanulmányozása terén sem. De fontos, hogy felhasználjuk az e tapasztalatainkból levonható pozitívumokat, és elősegítsük ezek további bővülését.

Vegyük a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében végzett tudományos–kutatási tevékenység konkrét tényeit. Amint arról már szó esett, az Intézet nem kevéssel járult hozzá számos nép történelmének, nyelvének és kultúratörténetének tanulmányozásához. Az Intézetben hosszú ideig dominált a kutatások egy-egy országra specializálódott jellege. Nyilvánvalóan ez szükséges időszak volt, minthogy az egyes országok társadalmi–kulturális fejlődésében fellelhető belső törvényszerűségek ismerete nélkül nem lehet nemzetek közötti léptékű, szélesebb körű összegzéseket végezni. Később kísérletek tettek arra, hogy a különböző országok történelmével és kultúratörténetével foglalkozó szakemberek tevékenységét egyesítsék. Az idő múlásával ez a tendencia egyre erősödött. Próbáljuk meg nyomon követni fejlődését és tökéletesedését néhány, számunkra jellegzetesnek tűnő kutatás példáján.

Az ilyen munkák legegyszerűbb típusa: az egységes tematikával nem rendelkező tanulmánykötetek. Már címeik is az ismeretek olyan területeit fogják át, amelyek széles keretein belül a legkülönbözőbb témák számtalan mennyisége lehetséges. Ilyen például a „Mezsdunarodnija otnosenija v Centralnoj i Vosztocnoj Evrope i ih isztoriográfija” (Nemzetközi kapcsolatok Közép- és Kelet-Európában és történetírásuk), (Moszkva, 1966.). Ezt a megnevezést egy egész tudományos intézmény is kaphatná. Természetesen a tanulmánykötet tartalma is rendkívül eltérő. Jelen esetben nem a tanulmányok tartalmára gondolunk, melyek közül önmagában mindegyik számot tarthat bizonyos tudományos érdeklődésre, hanem éppen a tanulmánykötet tartalmának sokféleségéről, az egységes tematika hiányáról. Ugyanezt lehet elmondani egy sor más tanulmánykötetről is,¹⁰ amelyekben ragyogó tanulmányok vannak, néha még az egyes jelenségek keretein belül lejártszódo folyamatok törvényszerűségeinek összegzésére hajlamos, világosan kifejezett tendenciával is. De összességében véve e kötetek tartalma különböző problémákra irányul, melyek köre behatárolhatatlanul széles. Ilyen jellegű tanulmánykötetek általában könnyen összeállíthatók, és megvan a maguk haszna, de nem lehet ennyivel megelégedni, és még kevésbé szabad a kutatók összefogásának és együttműködésének magas szintjeként bemutatni őket.

A munkák másik típusa: a tematikus tanulmánykötetek, amelyek ilyen vagy amolyan meghatározott jelenséget különböző országokról írott cikkek, tanulmányok sorával világítják meg. Ilyen a „Szlavjanszkij szbornyik” (Szláv kötet), amely 1947-ben jelent meg V. I. Picseta szerkesztésében. E tanulmánykötet középpontjában a szláv népek államságának problémája állt. A tanulmánykötet alcíme – „Obrazoványije Szerbszkogo, Polszkogo i Cseszkogo goszudarsztv” (A szerb, lengyel és cseh állam létrejötte) – arról tanúskodik, hogy egy meghatározott problémára irányult a kutatás, és ez a munka fontos sajátossága volt. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a tanulmánykötet egymástól elszigetelt, egy-egy országra specializálódott cikkek összességét jelentette, és nem tartalmazott vala-

¹⁰ Szlavjano-germanszkije kulturnije szvjazi i otnosenija, M., 1969; Mezszlavjanszkije kulturnije szvjazi, M., 1971; Poljszko-russzkije lityeraturnije szvjazi, m. 1971 stb.

miféle összehasonlító elemzésre való törekvést.¹¹ Ezek a kötetek kétségtelenül hangsúlyozták, mennyire fontos, hogy a tudósok erőfeszítéseit egyesítsék egy meghatározott téma kidolgozására. Emellett maga a téma kiválasztása is lényegében meghatározta a probléma történeti–komparatív elemzésének potenciális lehetőségeit.

A világosan kifejezett problematikára a különböző nemzetek társadalmi-kulturális folyamatainak (azok általános törvényszerűségeinek és ugyanakkor sajátosság eltéréseinek) történeti–komparatív elemzésére irányuló törekvések mindinkább utat nyitottak egy erősödő, bár természetesen nem azonnal érvényesülő tendenciának.

A „Drang nach Osten” i istoriceszkoje razvityije sztrán Centralnoj, vosztocsnoj i Jugovosztocsnoj Jevrópü” (A „Drang nach Osten” és a közép-, kelet- és délkelet-európai országok történeti fejlődése), (Moszkva, 1967.) című kollektív munka nem csupán a téma keretei által meghatározott összes országgal kapcsolatos tanulmányokat tartalmazza, hanem világosan szerveződik, orientálódik a kötet problémájára. Egybefoglaló-összekötő szerepet játszik V. D. Koroljuk bevezető tanulmánya, amelyben a koraközépkor időszakától a 18. század végéig bekövetkezett történelmi folyamatokat felölelő mű problematikájának általános jellemzését adja. A cikkben fontos következtetéseket von le a germán feudális terjeszkedés lényegére és az említett régió népeinek történeti fejlődésére vonatkozóan. A másik jellegzetes munka a „Formirovanije szocialiszticeszkogo realizma v lityeraturah zapadnih i juznih szlavjan” (A szocialista realizmus kialakulása a nyugati és keleti szláv irodalmakban), (Moszkva, 1963). Ez is egészen közel jut a nemzeti-társadalmi folyamatok összehasonlító tanulmányozásához, jelen esetben a szépirodalom területén. Nyomon követi a szocialista realizmus kialakulási folyamatát a különböző nemzeti irodalmakban, a könyvhöz írott bevezetőben pedig kísérletet tesz arra, hogy az ezen irodalmakban tapasztalható számos jelenségnél megjelölje a tipológiai egységet, illetve az ezekben jelentkező közös törvényszerűségek specifikumát.

Az előzőekben említett könyvek nem teljes mértékben számítanak történeti–komparatív kutatásoknak. Az őket alkotó részek nem egységes mű fejezetei, hanem egyes országokra vonatkozó tanulmányok. De e tanulmányok pontosan meghatározott problematikája, a különböző országok azonos társadalmi-ideológiai jelenségeinek párhuzamos elemzési elve objektív képet hozott létre ahhoz, hogy nemzetek közötti keretekben közvetlen összehasonlításokat végezhessünk és következtetéseket vonhassunk le. Az ilyen összehasonlításokra és következtetésekre irányuló első kísérleteket az említett művekhez írott bevezető tanulmányokban fogalmazták meg.

Az 1960-as évek második felétől kezdve a közép- és délkelet-európai népek történelmének és kultúratörténetének terén jelentősen megnőtt az összehasonlító kutatási módszerek iránti érdeklődés. Ezt mindenekelőtt az magyarázza, hogy megnövekedett az elméleti összegzésekre való törekvés, számban és felkészültségben kialakult a régió valamennyi országát jól ismerő szakértői gárda, s egy-egy országra vonatkozóan nagy mennyiségű kutatási eredmény halmozódott fel. Olyan viszonyok között, amikor minden országban folytatnak kutatásokat saját népeik történetére vonatkozóan, az olyan komplex jellegű intézményekre, mint a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, elsősorban az országok összességének történelmi tapasztalataival kapcsolatban végzendő széles körű összegzések funkciója hárul, olyan összegzéseké, amelyek a nemzetek közötti keretekben lejátszódó társadalmi folyamatok objektív törvényszerűségeinek feltárásával függnek össze. A történeti–komparatív kutatási módszerek általános tudományos jelentőségén túlmenően ezt a megközelítést nyomatékosan diktálja a közép- és délkelet-európai népek történelmi fejlődésének sajátossága. Mint ismeretes, e népek egy része hosszú ideig az oszmán iga alatt volt, a másik pedig az Osztrák–Magyar Birodalom tagjaként elnyomott nemzetiségként és nemzetként élt. Az államok kialakulásának bonyolult folyamata magába foglalta az expanziót, változóvá tette az államhatárokat; külön gondot okozott az etnikai és államhatárok eltérése, az etnikai keveredés és az egyes történelmi területek, városok, sőt kisebb települések kevert nemzetiségi összetétele; az uralkodó körök lábál tiporták az elnyomott nemzetiségek érdekeit, míg ez utóbbiakat egyesítette a nemzeti függetlenségért vívott harc. Mindez arra vezetett, hogy rendkívül összefonódott egymással az egész régió népeinek történeti sorsa. Az egyes társadalmi-gazda-

¹¹ Hasonló jellegű kiadványok voltak: Szlavjanszkoje vozroszgyenyije, M, 1966; Oktyabrszkaja revoljucija i zarubezsnije szlavjanszkije narodi, M, 1957; Krityiceszkdj realizm v lityeraturah zapadnih i juznih szlavjan, M, 1965 stb.

sági formációk keletkezésének és újjakkal való felváltásának általános törvényszerűségei itt rendkívül sajátos, specifikus körülmények között jelentkeztek. Az egyik legfontosabb sajátosság: az államok és népek között történelmileg létrejött kapcsolatok (barátián közeliek is és – a szocializmus előtti korszakban – antagonistikusak is). Ezeknek a kapcsolatoknak a figyelembe vétele nélkül nem lehet az adott régió népeinek történetét valóban tudományos igénytelenséggel rekonstruálni.

Magától értetődik, hogy Délkelet-Európa és Közép-Európa között különbségek vannak, és mindkét régióknak megvannak a maga sajátosságai, amit szüntelenül figyelembe kell venni. A kutatások keretei és jellege sokban azoktól a jelenségektől és problémáktól függenek, amelyek a kutatások ilyen vagy olyan aspektusát meghatározzák. Bizonyos esetekben a kutatást lehet külön folytatni, vagyis csak Délkelet-Európa keretein belül, vagy Közép-Európára vonatkoztatva, más esetekben összevontan. Így például a régió összes szocialista országának tanulmányozását az követeli meg, hogy ezek az országok meghatározott egész, új történelmi közösséget jelentenek.

Hangsúlyozzuk annak szükségességét, hogy figyelembe kell venni a népek említett kapcsolatait és történetileg kialakult viszonyát. Éppen ezt nem vették figyelembe a polgári történészek, akik az egyes országok múltját nacionalista szellemben ábrázolták. Sajnos, a népek történetileg kialakult kapcsolatait a marxista történetírás sem mindig veszi figyelembe. Ismeretes, hogy milyen bonyolult és sokoldalúan egymásba fonódó például Magyarország, Románia és Csehszlovákia története (mellesleg ezek az országok Délkelet- és Közép-Európához egyaránt hozzátartoznak). Hiszen lehetetlen sokoldalúan és objektíven megoldani Magyarország történetének számos kérdését úgy, hogy teljes mértékben elszigeteljük azokat Csehszlovákia történetétől, vagy a Románia történetével fennálló kapcsolatáról, akármilyen is legyen az, vagy megfordítva. Ugyanakkor sok munkánkat még mindig az jellemzi, hogy egyoldalúan közelíti meg ezeknek az országoknak a történetét.

A történeti-összehasonlító módszer elősegíti a népek közötti bonyolult társadalmi kölcsönkapcsolatok sokoldalú feltárását, s elvezet a történeti és kultúrtörténeti folyamatok nemzeti kereteken túlmutató, általános törvényszerűségeinek feltárásához. Különböző országok történeti tapasztalatainak összehasonlító vizsgálata már a nagy szintézis, a széles körű összegzések szakaszát jelenti. Ez az elemzés a történelem reális, törvényszerű menetének megértésén alapul.

A munka folyamán állandóan szembetaláljuk magunkat a következő kérdésekkel: miként viszonyulnak a komparatív kutatási módszerek az egyes országokra specializált kutatásokhoz? Nem vezet-e az utóbbiak egyszerű ismétlődésére? Az összehasonlító kutatási módszer nem vezet-e a nemzeti sajátosságok, az egyes népek fejlődésében a történeti sajátosságok nivellálásához? Ezek a kérdések, amelyek jelentős mértékben visszavezethetők az általános és az egyedi kapcsolatának problémájához, rendkívül élesen vetődnek fel. Velük kapcsolatban az ilyen típusú kutatások esetén a kezdetektől fogva mindvégig módszertani és elméleti tisztánlátásra van szükség.

Világosan meg kellett határozni, mi az, amit már elértek, és mi az, amit még kutatni kell, továbbá pontosan fel kellett tárni a konkrét probléma keretein belül az általános és a sajátos viszonyát. Ez nagyon fontos, fontos mint elv (nemcsak az adott munkához kapcsolódóan), annál is inkább, mivel a történészek, irodalomkutatók, kultúrtörténészek között a történeti komparatív kutatási módszernek vannak ellenfelei is. Miközben az egyes országok konkrét nemzeti sajátosságainak figyelembe vételéért jogosan lép fel, néhány kutató – attól tartva, hogy a sajátos beleolvad az általánosba – lényegében a jelenségek konkrét nemzeti jellegének abszolutizálása felé hajlik. Ezek a kutatók a nemzeti sajátost szűk keretek közé zárják, nem viszonyítják az egyetemes társadalmi-történeti folyamatok törvényszerűségeihez, vagyis ezekben a folyamatokban nem határozzák meg a konkrétumnak, éppen mint nemzeti jelenségnek a helyes szerepét. Ennek eredményeként paradox helyzet alakul ki, a nemzeti specifikum harcosan meghirdetett védelme ténylegesen jelentőségének degradálásává válik.

Az egy-egy ország kutatására specializált szerzők időnként ferde szemmel néznek azokra a kollégáikra, akik több ország történeti és kultúrtörténeti tapasztalatainak összegzését tűzik ki célul. Itt azonban nincs és nem is szabad, hogy egyenlőtlen kapcsolat alakuljon ki, ahol az egyik fél a konkrét anyag szállítója, a másik pedig a felhasználója. A tényeket ezek is, azok is felhasználják munkájukban. Természetesen előfordul, hogy a különböző országok anyagainak felhasználása nem egyéb, mint a kutatási adatok és elszigetelt következtetések egyszerű újraidézése anélkül, hogy megkísérelnék tényleges összegzésüket. Előfordul azonban az is, hogy az egy-egy országra specializált művek szintje alacsony, leíró jellegű, nincs koncepciója, rendező elve, nem tartalmazza az adott kereteken belül szükséges összegzéseket. Ebben az esetben pótlólag el kell végezni a kutatási munkát. De hagyjuk e

minőségileg különböző típusú kutatási módszereket, hisz a munkában mindegyiknek megvan a maga meghatározott és szükséges helye. Az a kutatási módszer, amely kijelöli a különböző nemzeti keretekben keletkezett társadalmi tények és jelenségek metszéspontjait, meghatározza tipológiai rokonságát, ez a módszer az, amely képes összegezni mindeme tényezőket és jelenségeket lényeges vonásait, az objektív történeti folyamatok általános törvényszerűségei szempontjából.

Ily módon az egy-egy ország tanulmányozására specializálódott munkák és a történeti-komparatív, az általános összefüggéseket tanulmányozó művek között nem lehet és nem kell, hogy legyen semmiféle szembeállítás. Ellenkezőleg, ezek egymással kölcsönhatásban állnak: az utóbbiak abszolút lehetetlenek az előbbiektől nélkül, minthogy az egy-egy országra specializált kutatások alapot teremtenek a szélesebb körű összegzések elvégzéséhez, amelyek olyan meghatározott törvényszerűségeket feltárására vezetnek, amelyek a különböző országokban lejátszódó tipológiai folyamatok összehasonlító elemzésének alapján fogalmazhatók meg. Ebben az esetben az általános kifejtése feltétlenül figyelembe veszi a nemzetileg specifikus sajátosságokat, míg ez utóbbi nemcsak hogy nem mond ellent az általánosnak, hanem éppenséggel abban lel világos kifejezésre.

A megismerés folyamata végtelen. V. I. Lenin ezt írta: „Az emberi gondolat végtelenül elmélyül a jelenségtől a lényeghez, a – hogy úgy mondjuk – elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez stb., v c g nélkül.”¹²

Ahhoz hasonlóan, mint az egy-egy országra szakosodó kutatások során a részlegestől az általánosabb felé haladunk, s az egyes kérdések megvilágításától a kérdés összefüggéseinek feltárásáig, végül – a monografikus kutatásban – a folyamat egységének felrajzolásáig jutunk el, akként a kutatómunka másik típusa esetén is előbb a vizsgált országokra egyaránt jellemző egyes kérdéseket világítjuk meg, hogy tovább haladjunk a társadalmi fejlődés valamely területére jellemző tipológiai tendenciák feltárása, az adott téma monografikus megragadása felé. A végül nem tanulmánygyűjtemény, hanem kifejezetten monografikus kutatás, amelynek valamennyi összetevője egy nagyobb egység részeként van jelen.

Az ilyen jellegű kutatások során nyilvánvalóan elkerülhetetlen a stádiumokra, szakaszokra bontás. De szükség van a cselekedetek célirányultságára, az egész munka jól átgondolt megszervezésére azért, hogy minden szakasz, a kutató minden egyéni elfoglaltsága szervesen kapcsolódjék a téma egészéhez. Az efféle munkák megszervezésének konkrét formáira alig a javasolható valamilyen egyetemes eljárás. Hiszen ezek a formák kétségtől a kutatás tárgyának sajátosságától függenek. A munka megszervezésének szintje egyúttal a kutató kollektíva vezetőinek tapasztaltsága és tudományos érettsége mértékéül is szolgál. Csak néhány elképzelést említünk meg, támaszkodva a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézeténél jelenleg is folyó vagy már befejezett kutatások eredményeire. Adott esetben azokról a munkákról van szó, amelyeknek a középpontjában egy probléma, egy jelenség áll, melyeket a különböző országok anyagai alapján különböző oldalokról vizsgálunk meg. Ilyen munkák, mint például a többkötetes „Vszemirnaja literatura” (Világirodalom), szintén történeti-komparatív módszerrel készültek. A történeti folyamat egységének elvein, a társadalmi-gazdasági formációk fejlődési logikájának megértésén alapulnak ezek a művek. Vannak persze olyan sajátos feladataik is, amelyek a (magától értetődően: alapvető) tájékoztatási kötelezettségükből, illetve abból erednek, hogy Tel kell ölelniük a világtörténelem legfőbb mozzanatait. Mi figyelmünket a meghatározott témájú monografikus komparatív kutatásokra összpontosítjuk.

Az ilyen típusú kutatásokhoz vezető út igen bonyolult és nehéz folyamat. Vegyük például az „Voproszju pervonacsalnogo nakoplénijja kapitala i nacionalniju dvizsenijja v szlavjanszkijh sztrana” (Az eredeti tőkefelhalmozás kérdései és a nemzeti mozgalmak a szláv országokban) (Moszkva, 1972.) című könyvet. Ez a könyv sok értékeset foglal magában. Nyomon követi a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa néhány országában. Bevezető tanulmányában A. N. Csiszozvonov pontosan meghatározza a mű célját. A kapitalizmus genezisést, mint hosszú, bonyolult és sokrétű folyamatot vizsgálva a szerző az egész és a rész, az általános és a különleges egységét veti fel, meghatározva ezzel a téma módszertani megközelítését is. „Bármely kutatás e téren – írja A. N. Csiszozvonov – sokban függ attól, mennyire sikerül egy ilyen mű szerzőjének nem a tények és a jelenségek statikáját, hanem a folyamat dinamikáját bemutatnia, nem elszigetelt, egy-egy országra

¹² V. I. Lenin Összes Művei, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972., 29. kötet, 206.

koncentráció tanulmányt adnia, hanem olyan sokoldalú jellemzést, amely egy nemzetet vagy régiót a kapitalista világrendszer adott fejlődési szakaszával fennálló kapcsolataiban, genezisében és okozati összefüggéseiben vizsgál.^{1 3} A. N. Csisztozvonov egy egységes folyamat általános törvényszerűségeinek egyedi megnyilvánulásaként igyekszik bemutatni a közép- és kelet-európai országokban a feudalizmusból a kapitalizmusba történt átmenet sajátosságait. Minthogy a tanulmánykötet többi cikke egy-egy országgal foglalkozik, Csisztozvonov tanulmánya szükségképpen az egész könyvhöz bevezetőül kellett, hogy szolgáljon, és a kérdések széles körét kellett felölelnie. Mellesleg e kérdések közül több is tanulmányozható lett volna külön összehasonlító fejezetekben, olyanokban, amelyek összegző módon tárják fel több ország történeti fejlődésének különbözőségeit és általános vonásait. Ebben az esetben a könyv olyan egységes arculatot kapott volna, amely megközelíti vagy meg is felel a monografikus kutatás típusának. Ez a könyv azonban még messze van ettől a szinttől. Azokhoz a fentebb vizsgált tanulmánykötet típusokhoz tartozik, amelyekben a bevezető tanulmányok mintegy beharangozzák az egyes országokkal foglalkozó, meghatározott problémára orientált cikkek sorozatát. Sőt, strukturálisan még kevésbé egységes és célirányos, mint néhány előbb említett tanulmánykötet, minthogy rendkívül sokféle tanulmányt foglal magába, melyek kiragadva érintenek bizonyos kérdéseket, és ennek következtében a töredékesség érzetét keltik.

Az összehasonlító kutatási módszerek terén az 1970-es éveket a tudományos gondolkodás további intenzív útkeresése jellemezte. Ennek már vannak reális eredményei, s példájukon szeretném bemutatni az ilyen jellegű kutatási módszerek sajátosságait.

A SZUTA Szalvizsitikai és Balkanisztikai Intézetében már elkészült és megjelent az „Oszvobogyitelnüje dvizsenija narodov Avsztrikoj imperii” (Az Osztrák Birodalom népeinek felszabadító mozgalmi) című kétkötetes kollektív mű (az első kötet 1980-ban, a második kötet 1981-ben jelent meg). Figyelmet érdemel mindenekelőtt a régió kiválasztása. Az Osztrák Birodalom sok nemzetiségű állam volt, amelyhez hosszú időn keresztül kötődött a délkelet és középeurópai népek jó részének (magyarok, olaszok, lengyelek, csehek, szlovákok, horvátok, szerbek, szlovének, románok, ukránok) történeti sorsa. Természetes, hogy a nemzetek közötti – rendkívül bonyolult, ellentmondásos – viszonyt maguk a körülmények tették központi létkérdéssé.

Mint ismeretes, a burzsoá történészek, mellőzve a korszak konkrét társadalmi viszonyainak kutatását, egyszer abszolutizálják a régió nemzeti ellentmondásait, míg mások, éppen ellenkezőleg, az Osztrák Birodalmat a népek együttérzésének példamutató modelljeként igyekeznek bemutatni.

Csupán a Birodalomhoz tartozó valamennyi nép sorsának sokoldalú és mélyreható elemzése adhat objektív, teljes képet a korszakról. Eppen ezt a feladatot tűzték maguk elé az említett mű szerzői. Figyelmüket a nemzetek és nemzetiségek felszabadító mozgalmaira összpontosították, e mozgalmakat megjelenésük teljes komplexumában vizsgálva. A műnek ez a feladata meghatározta struktúráját is: nem egyes kérdésekkel foglalkozó tanulmányok gyűjteménye, hanem kollektív monográfia, amely az egymás után következő, organikusán egymáshoz kapcsolódó tematikai-elemző fejezetek sorából áll.

A könyv a 18. század végétől a 19. század 70-es éveig tartó korszakot fogja át. Ez általában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka, amit mi röviden az „újzsidóság” kifejezéssel jelölünk. Az Osztrák Birodalomban végbement nemzeti felszabadító mozgalmak magától értetődően a feudális elnyomás elleni harc világtörténelmi folyamatának részei voltak. A szerzők is látják a mozgalmak általános vonásait. Ugyanakkor látják és láttatják ezek specifikus sajátosságait, amelyeket számos ok magyaráz: a gazdasági és társadalmi fejlődés egyenlőtlenége, az uralkodó és az elnyomott nemzetek viszonya, az elnyomott nemzeteken és nemzetiségeken belüli társadalmi differenciálódás; ehhez hozzá kell tenni, hogy e népek többsége szláv, és érthető, hogy a nemzeti öntudat kialakulási folyamata náluk egybefonódott a származási közösség tudatosodásával, a nyelvi rokonság tényezőjével.

Komparatív módon elemezve ezeket a bonyolult folyamatokat, a szerzők meggyőzően tárják fel a felszabadító mozgalmak tipológiáját, a nemzeté válásnak a szociális struktúrával összefüggő alakulását. Bemutatják, hogy a kizsákmányoláson alapuló társadalom képtelen a nemzeti problémák megoldására, a burzsoá nacionalizmus végzetes hatását. Megközelítésmódjuk osztályjellegű, internacionalista és a népek haladó hagyományai iránti mélyeséges tisztelet hatja át.

^{1 3} „Voproszű pervonacsalnogo nakoplenija kapitala i nacionalnüje dvizsenija v szlavjanszkijh sztrana”, M., 1972. 6.

A könyv bizonyos mértékig magába foglalja a komplex elemzés elveit, mivel egyéb problémák mellett a társadalmi gondolkodás, a felvilágosodás, az irodalom és a nyelvek fejlődését is taglalja. Igaz, hogy erről történeti-szociológiai síkon esik szó, és nem minden nép esetében azonos teljességgel megosztottságuk miatt (ismeretes például, hogy a lengyel és a szerb területek több államhoz tartoztak).

A könyvnek, sajnos, nincs átfogó historiográfiai fejezete. Egy ilyen fejezet lehetővé tenné, hogy még kézzelfoghatóbban érzékeljük a könyv úttörő, tudományos szerepét. Hiszen sem a szovjet, sem a nemzetközi történettudományban még nem születtek olyan összehasonlító-történeti kutatások, amelyek egy ilyen soknemzetiségű térséget tanulmányoztak volna a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában. E mű módszertanát és a benne alkalmazott kutatási módszert pozitív tapasztalatként fel lehet használni más bonyolult regionális politikai komplexumok tanulmányozása során.

Az összehasonlító kutatások sajátosságát az egyes országokban végbemenő folyamatok összehasonlító elemzésén alapuló összegzések jellege határozza meg. Ez már a munka tervezetében is tükröződik. A tervezet fontos irányjelző, benne fogalmazódik meg mind a munka fő iránya, mind a munka keretei és struktúrája, s feltétlenül mindazok az utak-módok, amelyek a történeti folyamat általános törvényszerűségeinek feltárására vezetnek. E tervezet megvalósításának érdekében aktivizálódnak az egész kollektíva erőfeszítései. Semmi, de kivétel nélkül semmi nem készül elszigetelten, hanem csak a közös tervvel összefüggésben, mint az egészhez szükséges rész elkészítése (az anyag kiválasztása, összegzésének folyamata minden szinten arra kell hogy vezessen, hogy az alsóbb szintű összegzés eljusson a következő szint szélesebb körű összegzéséig). De az ilyen típusú kollektív munkában kinek jusson a különböző országokra vonatkozó anyagok összegzésének missziója? A kérdés igen fontos, annál is inkább, mert ez esetenként igen fontos, annál is inkább, mert ez esetenként rendkívül érzékenyen érinti a tudósok önértékét is. E kérdés megválaszolásának során teljesen ki kell zárni a szubjektívizmust, az adminisztratív intézkedések bármiféle megalapozatlanságát. A tudomány mindenben tudományt igényel – magában a kutatásban és annak megszervezésében is.

A tematikus-monografikus kutatások központjában különböző jelenségek állhatnak. A jelenség magától értetődően mindig több rétegű és nem statikájában, hanem fejlődésében és kapcsolataiban kerül tanulmányozásra. Innen ered sokoldalú vizsgálatának szükségessége. Ezért egy munka egységes struktúrája elkerülhetetlenül belső, önmagukban specifikus problémák sorát foglalja magába, amelyek a kutatás egészének részeként (komponenseiként) jelennek meg. A nagy kollektívákban mindig vannak „belsőleg szakosodott” emberek, akiknek mindegyike különleges érdeklődéssel fordul azok felé a kérdések felé, amelyeket a kollégáinál alaposabban megismert és átgondolt. Eppen ezek a kutatók azok, akik az összegzésre leginkább hajlamosak, és ők azok, akiknek el kell végezniük a hozzájuk közel álló problémák területén az összegzéseket. Az átfogó szintézist, amely a mű problematikáját egészében felöleli, nyilvánvalóan a legtapasztaltabb munkatársak végezhetik el: egyes kutatók vagy kutatói kollektívák.

A munka folyamatában a kutatók különböző utakat és formákat keresnek és lelnek meg a kollektívák egyesítéséhez. Vannak időnként olyan kutatások, amelyek kétféle aspektust egyesítenek – a történeti-komparatív jellegűeket és az egy-egy országra specializálódottakat. Ebben az esetben jórészt elérhető a cél.

1977-ben jelent meg a „VII. Kongresszsz Komintern a borba za szozdányije narodnogo fronta v sztranah Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropii” (A Komintern VII. kongresszusa és a népfront létrehozásáért folytatott harc a közép- és délkelet-európai országokban) című munka. A mű problematikája aktuális és fontos. A szerzők bemutatják, hogy a kapitalizmus általános válságának, a burzsoá reakció erősödésének, a fasiszta rendszerek létrejöttének feltételei között miként nőtt a háborús fenyegetés előtt álló néptömegek elégedetlensége. De ez az elégedetlenség a különböző pártok és társadalmi rétegek közötti mely ellentétek bonyolult viszonyai között fejlődött ki; magán a kommunista mozgalmon belül sem számolták fel még teljesen a szektás-dogmatikus nézeteket.

A kommunisták minden országban akkoriban gigászi munkát végeztek azért, hogy a tömegek tudatába plántálják azt a lenini eszmét, mely szerint a demokráciáért folytatott harc összefügg a szocializmusért vívott küzdelemmel, a demokratikus erőknek a fasiszmus elleni egységes népfrontba való tömörítéséért folytatott küzdelemmel. Eppen ezt a stratégiai irányvonalat, amelyet a Komintern VII. kongresszusán dolgoztak ki, világítják meg széleskörűen az említett könyvben.

Benne az egyes országokban kialakult helyzet rövid ismertetését a politikai helyzet egészét jellemző problémaelemző részek követik a három fejezet mindegyikében. Természetesen ezt a részt is, amely a közép- és délkelet-európai államokat fogja össze, meg lehetett volna írni a problémákra koncentrálni, összegezve a végbement politikai folyamatok tipológiai vonásait és tendenciáit (néha, mint például az első fejezetben, ezt részben meg is csinálták). De ez mégsem cikkgyűjtemény, hanem inkább kollektív monográfia, amelyben az egy-egy országra vonatkozó anyagot, bár külön, de nem önmagukban, nem elszigetelten kezelik, hanem szorosan hozzákapcsolják az alapkérdéshez, mintegy megalapozzák, elősegítve ezáltal a minden ország számára közös folyamatok nemzeti-specifikus sajátosságainak feltárását.

Az utóbbi években kezdtek megjelenni történeti–komparatív kutatások a II. világháború és az azt követő korszak időszakára vonatkozóan is. Nálunk készültek olyan munkák, amelyek az ilyen jellegű kutatásoknak mintegy az előkészítő szakaszánál tartanak. Ilyenek például a „Rabocsij klaszsz i sztorijelsztvo szocializma v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü” (A munkásosztály és a szocializmus építése a közép- és délkelet-európai országokban) (Moszkva, 1977.), az „Iz isztorii narodno-demokraticseszkij i szocialiszticeszkij revolucij v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü” (A népi demokratikus és szocialista forradalmak történetéből a közép- és délkelet-európai országokban) (Moszkva, 1977.), a „Szojetszkij Szozuz i borba narodov Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü za szvobodu i nyezaviszimoszty. 1941–1945”. (A Szovjetunió és a közép- és délkelet-európai népek szabadságáért és függetlenségéért vívott harca. 1941–1945.) (Moszkva, 1978.) című könyvek. A szerzői kollektívák által felvetett általános feladatokat az egyes országokkal foglalkozó cikkekben-tanulmányokban oldják meg, bár magától értetődően a bevezető tanulmányokban és a könyvek más részein vannak összehasonlító jellegű összegzések is. Mindazonáltal vannak nekünk olyan munkáink is, amelyek mondhatni tisztán komparatív-tipológiai jellegűek.

1977-ben jelent meg a „Velikij Oktyabr i revolucii 40-h godov v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü. Opüt szravnyityelnogo izucsnyija szocialno-ekonomicseskij preobrazovanyuj v revolucionnom proceszse” (A Nagy Október és a közép- és délkelet-európai országok forradalmi a 40-es években. A forradalmi folyamatban bekövetkezett társadalmi-gazdasági átalakulások komparatív tanulmányozásának tapasztalatai) című könyv. Ez kollektív monográfia. Természetesen nem tartalmazza az említett országokban a 40-es években lezajlott szocialista forradalmakkal összefüggő valamennyi probléma átfogó képét. A különböző munkák kölcsönösen kiegészítik egymást. Míg a fentiekben említett „Iz isztorii narodno-demokraticseszkij i szocialiszticeszkij revolucij v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü” című munka főként a forradalmi események politikai aspektusainak megvilágítására irányul, és a szerzők mind a tényanyagban, mind az általános következtetéseken is sok újat és érdekeset hoznak, addig az utóbbi monográfia, mint az már az alcíméből is kitetszik, a társadalmi-gazdasági átalakulások tanulmányozására összpontosít. A kutatási módszer történeti–komparatív, ami lehetővé tette a szerzői kollektívának, hogy széles körű általános következtetésekre jusson.

A szocialista forradalmak általános törvényszerűségeinek tanulmányozása kétségtelenül elvi jelentőségű, nemcsak a forradalmak első éveit, hanem korunk megértése szempontjából is. Hiszen éppen az említett törvényszerűségek valóságos ereje határozta meg ezen országok társadalmi fejlődésének fő útját, hozta létre közösségüket, amely aztán természetesen elvezetett a szocialista világrendszer létrejöttéhez, mely jelenleg a világ társadalmi haladásának élvonalában áll.

A könyv bevezetőjében ez áll: „A munkában kísérletet teszünk arra, hogy feltárjuk a 40-es évek forradalmainak a Nagy Októberi Forradalommal fennálló folytonosságát... Az összehasonlítások alapján nyomon követjük az általános, alapvető törvényszerűségeket, sajátosságokat a forradalmi folyamat új szakaszában. Ugyanakkor figyelmet fordítunk arra, hogy meghatározzuk a társadalmi-gazdasági átalakulások menetében azokat a sajátosságokat, amelyek a monográfiában vizsgált egyes országokban végbement forradalmakat jellemezték.”¹⁴

¹⁴ Velikij Oktyabr i revolucii 40-h godov v sztrana Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropü. Opüt szravnyityelnogo izucsnyija szocialno-ekonomicseskij preobrazovanyuj v revolucionnom proceszse., M., 1977., 12. „Formirovanije szocialiszticeszkogo realizma v lityeraturah zapadnüh u juzsnüh Szlavjan”, M., 1963.; „Nacionalnėje tradicii i geneziss szocialiszticeszkogo realizma v litye-

Megállapíthatjuk, hogy ez általában sikerült a monográfia szerzőinek. Az összehasonlításokat két síkon végzik. Egyrészt összehasonlítják a 40-es évek forradalmi folyamatait az Októberi Forradalom általános vonásaival, másrészt komparatív tanulmányozzák magukat a 40-es években az egyes országokban lezajlott forradalmakat. Ennek eredményeként bemutatják az Októberi Forradalomban megnyilvánult általános törvényszerűségek hatását, Október tapasztalatainak nemzetközi jelentőségét, és ugyanakkor rámutatnak az egyes országok sajátosságaira is, mint az általános törvényszerűségeknek a konkrét-nemzeti viszonyok közötti megnyilvánulására.

A könyvben, mondhatni, vagy egy harmadik összehasonlítási sík is, amely arra a kérdésre válaszol, mi újat hoztak a 40-es évek forradalmi a világorradalom folyamatában. Itt az antifasiszta, nemzeti függetlenségi harcnak a szocializmusért folytatott küzdelemmel történő egyesítéséről, a népi demokráciáról, mint a proletárdiktatúra egyik hatalmi formájáról és egyéb sajátosságokról van szó. Nyilvánvaló, hogy ez a legfontosabb út, amelyen a probléma további feldolgozásának haladnia kell.

A legutóbbi időben mind gyakrabban jelentek meg tanulmányok, sőt egyéni monográfiák is, amelyeket a szocialista országok háború utáni fejlődésével kapcsolatos egyes időszakok és problémák összehasonlító-történeti kutatásának szenteltek. A közeljövőre vonatkozó terveinkben közvetlenül a szocializmus problémaköre szerepel.^{1 5}

II. Az interdiszciplináris kutatások jellege, szervezési elveik

A társadalmi jelenségek bonyolultsága, összetettsége sokrétű megközelítést kíván. A történelmi haladás alapját alkotó társadalmi-gazdasági formációk, mint ismeretes, szerteágazó rendszerek, gazdasági, politikai, kulturális és egyéb tényezők komplexumai. Ezen tényezők (alrendszer) bármelyikét egy tetszőleges tudományág keretein belül úgy is lehet tanulmányozni, hogy nem törekszünk a jelenség egészének megragadására. De még ebben az esetben is a kutató gondolatmenetében a lehető leg szélesebb következtetésekre törekszik, nem elégedve meg, mondjuk, csupán egy ország történelmi tapasztalataival. A kutatók az adott országban tapasztalt jelenségeket egybevetik a többi országban végbement azonos és ugyanakkor különböző jelenségekkel. Valamely nép történelme (gazdasága, kultúrája etc.), akár csak egy bizonyos időszakának átfogó kutatásával kapcsolatos feladat pedig feltétlenül a tudományos elemzés komplexitásához vezet – ezt maguknak a történelmi realitásoknak a komplexitása váltja ki. Más szavakkal, a komplexitás célja, hogy a tanulmányozásra kerülő jelenségekben az egyes elemek rendszertani kapcsolatát és kölcsönhatását felfedje és megmagyarázza.

Lényeges megemlíteni, hogy a tudományos diszciplínák jelenlegi nagymérvű differenciálódása mellett, amikor is mindegyiknek megvan a maga sajátossága, mindazonáltal tartalmazza a szintetikus jelleg elemeit is. A történettudomány például kapcsolódik a filozófiához, a szociológiához, nem beszélve akkor már az olyan segédtudományokról, mint a forrástan, a paleogeográfia; az irodalomkutatás kétségkívül támaszkodik a történelemre, a filozófiára, a szociológiára etc. Mindez természetesen azzal magyarázható, hogy a vizsgált objektumok nem egysíkúak. És minél bonyolultabb a struktúrájuk, annál határozottabban vetődik fel a tudományok olyan szövetségének szükségessége, amelyet nem részlegesen, mintegy a tudás más területeire lehetőség szerint támaszkodó egy tudományág keretein belül kell megvalósítani, hanem éppenséggel a differenciálódott tudományos diszciplínák szövetségéként. Valójában ezzel függ össze a komplex (interdiszciplináris) kutatási módszerek fejlődése is.

Az ilyen jellegű kutatási módszereknek különböző irányzatairól vagy aspektusairól beszélhetünk. P. N. Fedoszejev akadémikus műveiben a társadalomtudományok, mindenekelőtt a filozófia és a természettudományok közötti szövetkezése átfogó problémájának feldolgozását találhatjuk. A szerző

raturah sztran narodnoj demokratii”, M., 1965.; „Genezisz szocialiszticeszkogo realizma v lityeraturah sztran Zapada”, M., 1965.; „Hudozsesztvennij opüt lityeratur szocialiszticeszkih sztran”, M., 1967.; „Szovremennaja lityeratura Csehoszlovakii v kontekszte lityeratur jevropejszkih szocialiszticeszkih sztran”, M., 1981.; „Obscsij opüt. Problemü razvityija lityeratur jevropejszkih szocialiszticeszkih sztran. 1945–1970.” (Nyomdában).

^{1 5}A szerző a továbbiakban röviden elemzi a modern szocialista irodalmak összehasonlító vizsgálatában elért eredményeket.

a komplex kutatások általános módszertanát tárja fel, midőn hangsúlyozza: „Napjainkban a tudományos megismerés szintézisének folyamatai a tudománynak nemcsak az egymással határos, de időnként egymástól felettebb távol eső területeit is felölelik, ami lehetővé teszi, hogy a tudományos ismeretek integrálódásáról úgy beszéljünk, mint a jelenlegi szinten fejlődésüket meghatározó egyik tényezőről.”¹⁶ Általában a filozófiatudomány igen sokat tett, különösen az utóbbi években, az említett kutatások módszertanának kidolgozása érdekében. Így például a rendszerelmzés elveit széleskörűen és alaposan feltáró könyvek és tanulmányok fontos tájékozási pontként szolgálnak a konkrét tudományágak számára saját anyagaik megszervezésének és tanulmányozásának folyamatában. Ez jelentkezik a mi munkánk gyakorlatában, amikor az egyes jelenségek komplex vizsgálatához igyekszünk a különböző tudományágak egész sorát egyesíteni.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Egyestemes Kultúrtörténeti Tudományos Tanácsa mellett létrehozták a művészeti alkotó tevékenység komplex vizsgálatát végző bizottságot, amelyet B. Sz. Mejlah professzor vezet. Ez a bizottság munkáját különböző tudományágak tapasztalataira alapozza abból a célból, hogy e tudományágak analitikai eszközeit felhasználja a művészetek tanulmányozásához. A bizottságban különböző tudományágak – irodalomtudomány, történettudomány, esztétika, nyelvtudomány, etnográfia, matematika, fiziológia, kibernetika stb. képviselői vesznek részt. Tudományos tanácskozásokat tartottak, könyveket adtak ki, amelyek kétségtől nagy érdeklődést váltottak ki.¹⁷

Jelenleg mi mindannyian, nemcsak filozófusok, hanem a konkrét tudományágak képviselői is, folytatjuk a komplex kutatások módszertana problémáinak intenzív megvitatását (jómagam a 70-es évek elejétől veszek részt ezekben a vitákban). Nyilvánvalóan ez feltétlenül szükséges, különösen az ilyen jellegű kutatások elvégzésének kezdeti szakaszában. A módszertani problémák vitájá a jövőben is folytatjuk majd, figyelembe véve azok elvi jelentőségét. De ugyanakkor nagyon fontos, hogy ezt kövesse a ténylegesen elvégzett munkák elemzése, melyekben az általunk kidolgozásra kerülő elvek kifejezést nyernek, annál is inkább, mert maga ez az elemzés elősegíti a kutatások elméletének és módszertanának további fejlődését. Mellesleg ilyen elemzés lényegében még nem áll a rendelkezésünkre.

1974-ben az ismert szovjet tudós, Ju. Ja. Barabas megjelentette az „Iszkuszsztvo kak objekt kompleksnogo izucsenyija. K metodologii voprosza” (A művészet, mint a komplex kutatás tárgya. A kérdés módszertanához.) című tanulmányát.¹⁸ Ez érdekes, sok szempontból nagyon fontos írás. A művészet többfunkciós természetéről beszél, amely komplex, rendszertani megközelítést követel. A művészetelméletnek a többi tudományággal – a társadalom- és természettudományokkal: a történettudománnyal, a szociológiával, a matematikával, a pszichológiával stb. – fennálló kapcsolatairól van szó. De amikor a szerző a konkrét tudományos gyakorlatba kíván betekintést nyerni, meg kell elégednie azzal, hogy a történeti–komparatív kutatásokról beszél, sőt még velük kapcsolatban sem talál akár csak valamennyire is világos példákat a kultúra tanulmányozásának területén. Ami a művészet rendszertani igényű kutatását illeti, erről teljesen érthetően már csak a feladatok felvetése erejéig esik szó.

Megnevezek még egy könyvet: „Vzaimodejsztvie nauk pri izucsenyii literaturii” (A tudományágak kölcsönhatása az irodalom tanulmányozása során – Leningrád, „Nauka”, 1981.). Ami a legfontosabb benne – az irodalomkutatásnak a többi tudományágakkal, filozófiával, szociológiával, nyelvtudománnyal, pszichológiával stb. fennálló kapcsolatainak problémái. A tanulmánykötet valamennyi írása egységes módszertani kulcsot alkalmaz, nem annyira demonstrálják ezek a tudományágak szövetségét, mint inkább bemutatják egy ilyen szövetségnek a lehetőségét, méghozzá olyan megközelítésben, miként használhatja fel az egyik tudományág a másik eszköztárát és módszereit. Ezekben a tanulmányokban a komplexitás problémájával kapcsolatos általános kérdések kimunkálásának folytatását látjuk. A nem kevés kitűnő példát felvonultató és fontos következtetéseket tartalmazó

¹⁶P. N. Fedoszejev: *Filoszofija i integracija znanyija* – „Voproszű filozofii”, 1978/7. szám, 20.

¹⁷Ld.: *Kompleksnoje izucsenyije hudozsesztvennogo tvorcsesztva. Kratkaja bibliografija. 1963–1977.* – a „Vzaimogyejstviye i szintez iszkuszsztv” (Leningrád, 1978.) című könyvben, 225–265.

¹⁸„Voproszű filozofii”, 1974/10. és 11. szám.

tanulmányok önmagukban is jelentős tudományos érdeklődésre tarthatnak számot. Nézetem szerint fontos a könyvnek még egy sajátossága, amely abban rejlik, hogy szerzői kiemelt fontosságot tulajdonítanak a humán tudományágakon belüli kapcsolatoknak.

Ismeretes, hogy a népek társadalomtörténetében számos olyan bonyolult jelenség és folyamat van, amelyeket mindenekeelőtt, néha pedig csakis a humán tudományágak különböző eszközeivel tanulmányozhatunk és kell is tanulmányoznunk. Ezért ezeknek a tudományágaknak a rendszertani elemzésben történő összefogása valójában rendkívüli aktualitásra tesz szert, ez interdiszciplinaritás egyik legfontosabb aspektusaként jelentkezik. De, kollégáim gondolatait továbbfejlesztve, adott esetben nem arról beszélek, hogy az egyes tudományágak miként használják fel a többi tudományág eszközeit, ami természetesen ugyancsak fontos, hanem arról, hogy a különböző szuverén tudományágak egyesülése a kutatások minőségileg más típusát jelenti, amelynek módszertana és kutatási eljárásai külön sajátosságokkal rendelkeznek.

Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy azok az elképzelések és következtetések, amelyeket a fent megnevezett munkák (a művészetelméletnek vagy az irodalomkutatásnak a többi, határtudományágakkal való kapcsolatairól) tartalmaznak, kétségkívül nagyon értékesek mind elméleti, mind gyakorlati értelemben. Maga a kérdésfeltevés elvileg az összes humán tudományágra vonatkozik, például, a történettudományra és a filozófiára is, amelyek képviselői ugyancsak írnak erről saját tudományáguk feladataiból kiindulva. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy elvi jelentőséggel bír éppen a sok összetevőből álló társadalmi jelenségek tanulmányozására irányuló differenciálódott tudományágak szövetsége. A lényeg abban rejlik, hogy biztosítani kell a tudományágak valódi kölcsönhatását, melyek mindegyike – sajátosságaival összhangban – bizonyos mértékben hozzájárul a kutatás egészéhez. A munka megszervezésének ezt az útját a vizsgálandó tárgyak reális tartalma diktálja.

A valóságban meglevő rendszerek a sajátosságaik szerint differenciálódott és ugyanakkor egymással kölcsönhatásban levő egységes egészbe integrálódott elemekből állnak. A tudományos elemzés, feltárva és jellemézve ezen elemek sajátosságait, meghatározza az egész rendszerben elfoglalt helyüket és funkciójukat. Így minden egyes elem nem elszigetelten kerül elemzésre, hanem mint az egész szerves része. Vegyük azokat a konkrét munkákat, amelyekben a rendszertani elemzés ezen elvei, számomra úgy tűnik, bizonyos mértékben megvalósultak.

A SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében készült a „Razvityie etnicseszko go szamosoznanyija szlavjanszkih narodov v epohu rannego szrednyevokovja” (A szláv népek etnikai öntudatának fejlődése a középkorban) című kollektív munka. A mű a 6–7. század időszakától a 11. század végéig, 12. század elejéig tartó korszakot öleli fel. Ebben a szláv népek kialakulási folyamata került tanulmányozásra, azoké az etnikai közösségeké, amelyek sok összetevő: a nyelv közössége, a terület, az állam, az anyagi és szellemi kultúra azonossága, a velük kapcsolatos létformák, szokások, szertartások alapján alakultak ki. És mindez szintetizálódik az etnikai öntudat egységes fogalmában.

Az említett munkát elkészítő kollektíva magva történészekből és nyelvészekből állt, akik az alapvető problematikát fogták össze. Az archeológia, az etnográfia, az antropológia adataira támaszkodtak. Összefogásukat megelőzte az etnogenezis problémáira vonatkozó különálló munkák sora. Kiadták az alábbi tanulmányköteteket: „Isszledovanyija po isztorii szlavjanszkih i balkanszkih narodov. Epoha szrednyevokovja. (Kijevszkaja Rusz i jejo szlavjanszkije szoszegyi)” (A szláv és balkán népek történetének kutatásai. A középkor. (A kijevi Orosz Fejedelemség és szláv szomszédai) – Moszkva, „Nauka”, 1972.), „Voproszű etnogenezja i etnicseszkoj isztorii szlavjan i vosztocsnűh romancev. Metodologia i isztoriografia” (A szlávok és a kelet-rómaiak etnogenezisének és etnikai történetének kérdései. Módszertan és historiográfia – Moszkva, „Nauka”, 1976.) Ezeknek és más tanulmányköteteknek a kidolgozásában (ezeket a könyv előszavában megemlíti) nemcsak történészek, hanem nyelvészek, archeológusok, etnográfusok is részt vettek. Kiadták azoknak a tudományos tanácskozássoknak és konferenciáknak az anyagait, amelyek a problémát nyelvészeti szempontból világitották meg: „Problemű karpatszkogo jazűkocznanija” (A kárpáti nyelvtudomány kérdései – Moszkva, „Nauka”, 1973.), „Sztruktura balkanszkogo tyekszta” (A balkán szöveg struktúrája – Moszkva, „Nauka”, 1976.), „Etnolingvisztyicseszkie baltoszlavjanszkije kontaktű v nasztojascsemi v proslom” (Balti-szláv etnolingvisztikai kapcsolatok jelenleg és a múltban – Moszkva, „Nauka”, 1978.) A monográfia szerzői kollektívája, amelyről itt most szó van, azt a feladatot tűzte ki maga elé célul, hogy a szláv népek etnikai-tudati formáinak fejlődését vizsgálják a kezdetektől a nép kifomálódásáig. És ehhez a feladathoz mérték a kutatás valamennyi aspektusát: a társadalmi-gazdasági és politikai

folyamatok elemzését, a szlávok nyelvi fejlődésének, államiságának szerepét abban az időszakban etc.

E kollektív mű kétségkívül nagyfokú tudományos érdeklődésre számot tartó valamennyi következtetésére nem térek ki, de néhány mozzanatot szeretnék kiragadni. Így például ebben a könyvben meggyőzően ábrázolják azt a dialektikus kapcsolatot, amely a nagy szláv közösséghez való tartozás felismerése és az egyes külön kialakult nemzetiséghez való tartozás között áll fenn, illetve az egyiktől a másikig tartó átmenet folyamatait. Emellett pontosan meghatározták az ezekben a folyamatokban szerepet játszó tényezők hierarchiáját. A szerzők megfigyelései szerint az ősszlávok nyelvi differenciáltsága a koraközépkorban nem volt jelentős, ennek nem tulajdonítottak lényegesebb jelentőséget; ezért ez nem játszott döntő szerepet. Elmélyülése annak a reális folyamatnak a hatása alatt ment végbe, amelynek során az egyes szláv népek létrejöttek, melyek arculatát mindenekelőtt az államrendszerrel kapcsolatos társadalmi-politikai tényezők határozták meg.

Jelenleg a komplex kutatásokkal foglalkozó kutatók köre egyre inkább bővül. Emiatt élesebben merülnek fel a kutatások megszervezésével kapcsolatos kérdések. Milyen utakon jussunk el a jelenségek egészének, mint meghatározott komplexumoknak a megragadásához? Miképp biztosítuk a tudományos diszciplínák kölcsönhatását? Ezek a kérdések igen fontosak, gyakorlatiasan meg kell ezeket vitatni, annál is inkább, mert az ilyen jellegű kutatások szervezési tapasztalatai még egyáltalán nem elégségesek.

Nyilvánvalóan mindenekelőtt arra van szükség, hogy a maga rendszerében lássuk a problémát, s megfelelően kiválasszuk azt. Logikus, hogy ezt azok a nagy tapasztalattal rendelkező szakemberek végezhetik, akiket tisztélet és tudományos tekintély övez. Az említett kiválasztás idején teljesen természetes, hogy a tudósok gondolatmenete gyakran az olyan társadalmi fejlődési periódusokon állapodik meg, amelyekben a társadalmi formációk változási folyamatai rendkívül kifejezetten jelentkeznek, minthogy ezekben érezhető a leginkább a jelenségek rendszer-jellege. Így például SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének munkagyakorlata során a komplex kutatások három olyan történelmi időszakra koncentráltak, amelyek a közép- és délkelet-európai népek etnogenezisével kapcsolatosak; ezen népek fejlődésével a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet időszakában, a szocialista forradalmak győzelmének időszakával és a szocializmus építésének korszakával. A kutatás általános tárgyának kiválasztása után e kutatás határainak pontosabb megállapítására és annak a problémának a megfogalmazására kell törekedni, amely a leendő mű megnevezésében is szerepel majd. A kutatásnak ez a kereső időszaka nem mindig zárul végleges határozattal. A munka további menete során sok minden kerülhet pontosításra, tökéletesítésre.

A kiválasztott téma körül megtörténik a tudósoknak, a különböző tudományágak képviselőinek az összefogása is. Ennek alapjául a kiindulás módszertani elveinek egysége szolgál. A burzsoá elméletben elterjedt pluralizmustól eltérően, amely a világ jelenségeinek felfogására irányuló különböző filozófiai megközelítéseket elektikusan egyesíti, és ezért nem képes az ezekről alkotott ismeretek objektív szintézisét adni, mi a materialista dialektika elveiből indulunk ki, a jelenségek kölcsönkapcsolatának és fejlődésének felismeréséből. Tulajdonképpen ez el is vezet a tudományos diszciplínák valódi szövettségéhez.

Azt mondják néha, hogy a komplex kutatásokban résztvevő tudós saját szaktudományában veszít. Bizonyos körökben még ilyen túlzó kifejezések is megjelentek: „tisztá” és „nem tisztá” nyelvészek (ezt természetesen el lehetne mondani más tudományok képviselőire vonatkoztatva is). De az effajta vélemények alaptalanok. Fordítva, csupán a saját tárgyának alapos ismerete teszi lehetővé a kutató számára és adja meg a jogot neki arra, hogy „belépjen” a komplex kutatásokba.

Az ilyen jellegű kutatások elvégzésére speciális interdiszciplináris kollektívák (rugalmas témacsoportok) alakulnak. És hogy a személyi felelősség is meglegyen, ezeknek a kollektíváknak az élén olyan tudományos és tudományos szervezési tapasztalatokkal is rendelkező kutatóknak kell állniuk, akik személyesen felelősek az egész munka megszervezéséért. Fontos, hogy ezek az emberek rendelkezzenek a kollektívát összefogó kollegialitás érzésével. Kezdeményezéseiktől, invenciójuktól nagyon sok függ.

A kollektíván belül kezdettől fogva létre kell hozni a különböző tudományok tevékeny együttműködésének légkörét. A kollektívának saját munkaritmussal kell rendelkeznie, amelyet összes tagja által elfogadott, jól átgondolt terv szabályoz. A kezdeti stádiumban a kutatók figyelme a munka általános koncepciójának kidolgozására összpontosul. Ezzel kapcsolatban lehetőség van egyes belső problémák, a historiográfiával kapcsolatos beszámolók elkészítésére és megvitatására. Célzerű téma-

vázlatot kidolgozni, amely a mű problematikájának és strukturájának – az anyag feldolgozása következetességének és az egyes fejezetek szerves kapcsolódásának – egységéhez szolgálhat alapul. Ezután pedig a kollektívában a kötelezettségek pontos felosztása mellett a munkát ütemtervre bontják, amelyet mindenekelőtt az egyes részek, majd a munka egészének megvitatása útján ellenőriznek.

A komplex kutatások eredményeit különbözőképpen lehet megjelentetni – vagy egy összefoglaló könyvben, amely a különböző tudományágak képviselőit tömöríti, vagy olyan könyvekben, amelyeket feltételen tudományágilag összesítettnek nevezhetünk, vagyis az egyes tudományági eredmények publikációi ezek, melyeket azonban egybeköt az egész témakör tanulmányozásának egységes terve. Hadd mutassuk be ezt a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének munkája során szerzett konkrét tapasztalatokon keresztül.

Az Intézetben már sok éve folyik „A közép- és délkelet-európai népek fejlődése a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában” című nagy téma tanulmányozása. Ezt az időszakot, mint már említettük, röviden nemzeti Újjászületésnek nevezzük. Nekem úgy tűnik, hogy mindkét fogalom jogos: a kérdés lényegének szűles körű értelmezéséből indulunk ki a társadalmi-gazdasági formációk létrejöttének és váltásának szempontjából. A dolog úgy áll, hogy az „Újjászületés” kifejezés, amely az ismert feltételezettséget magában hordozza mindenütt – Nyugat-Európában is és a vizsgálatunk tárgyát képező közép- és délkelet-európai országokban is – egy közös értelmezést takar: azokat a folyamatokat vesszük ezzel kapcsolatban figyelembe, amelyek éppen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában zajlottak le. Az összes európai népre jellemző ilyen folyamatok közel sem voltak szinkronban, hanem néha több száz év különbség volt köztük. Ezek a folyamatok különböző intenzitással fejlődtek ki, igen határozott sajátossággal különböztek egymástól, és mindazonáltal sok közös formációs-típológiai vonással rendelkeztek.

Az Újjászületés a különböző, egymással kölcsönkapcsolatban levő társadalmi és történeti-kulturális jelenség bonyolult komplexuma. Ezek közül az alapvetőket említjük meg.

Mindenekelőtt a kapitalista viszonyok fejlődését és a nemzetek ezzel kapcsolatos kialakulását, a nemzeti öntudat létrejöttét; ide tartozik a nemzeti kultúrák kialakulása is, melyek egymástól elhatárolt szférák komplexumát alkotják; erre az időszakra alakulnak ki a nemzeti irodalmi nyelvek is.

E témákról az elmúlt évek során történészeink és filológusaink sok művet – tanulmányokat, egyéni monográfiákat, tanulmányköteteket – írtak és jelentettek meg. Ezek mindegyike a maga módján érdekes és fontos, közöttük vannak nagyon mélyenszántók, amelyek világszerte kiválóttak a szakemberek elismerését. De először is, ezek rendszerint egyes országokra vonatkozó munkák; másodsor, még ha egy és ugyanazon országnak szentelték is őket, egymástól az egyes tudományágak keretei által elszigeteltek, nem kapcsolódnak egymáshoz, önmagukba zártak. Ezért ezek még együttvéve, mint különálló művek összessége sem adnak egységes képet az Újjászületésről mint komplex jelenségről. Ehhez a tudás különböző ágazatainak szintézise szükséges, amelyet a rendszerelmzés segítségével lehet megvalósítani.

Néhány évvel ezelőtt a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében kidolgoztuk a közép- és délkelet-európai népek Újjászületése tanulmányozásának egységes tervét. Mi természetesen a már meglevő, egy-egy országra specializálódott, illetve történeti–komparatív kutatásokra támaszkodtunk. Az új feladatot abban láttuk, hogy a különböző szaktudósok – történészek, irodalomtörténészek, nyelvészek, kultúrtörténészek – erőfeszítéseit a közös probléma megoldására egyesítsük. A terv a következő munkák elvégzését tartalmazta: „A nemzetek létrejötte Közép- és Délkelet-Európában”; „A nemzeti kultúrák létrejötte Közép- és Délkelet-Európában”; „A nemzeti Újjászületés és a szláv irodalmi nyelvek kialakulása”; „A nemzetek kialakulása korának irodalma Közép- és Délkelet-Európában. I. rész – A felvilágosodás, II. rész – A romantika”.

Fel lehet tenni a kérdést: hogyan is valósul meg a tudományágak integrációja, ha az említett munkák diszciplinárisan behatároltak? De visszakérdezzünk: valóban behatároltak-e ezek?

Mára néhány ezek közül a munkák közül megjelent,¹⁹ megint mások jelenleg nyomtatás alatt állnak. A kutatásokból nyert eredményekre támaszkodva bizonyossággal mondhatjuk, hogy ezek a

¹⁹ „Formirovanyije nacionalnih kultur v sztranh Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevropi”, M., „Nauka”, 1976.; „Nacionalnoje Vozrozszyenyije i formirovanyije szlavjanszkih lityeraturnih jazükov”, M., „Nauka”, 1978.; „Formirovanyije nacij v Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevrope. Isztoricseszki i isztorikokulturnü aszkeptü”, M., „Nauka”, 1981.

munkák egyáltalán nem elszigeteltek egymástól. Ellenkezőleg, ezek egymás között kapcsolatban állnak a probléma egységének köszönhetően. közös terv alapján készültek és ezek mindegyike egy egységes elgondolás szerves része. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy még az esetleg tisztán filológiaiak tűnő művekben is, amelyeket a felvilágosodásnak és a romantikának, valamint a nemzeti irodalmi nyelvek kialakulásának szenteltünk, már a címben is hangsúlyt kap a központi témakörrel fennálló kapcsolat, és ezt a kapcsolatot következetesen kifejtik a művek szerzői. A lényeg éppen abban van, hogy mindezek a kutatások a nemzeti Újjászületés folyamataival vannak összefüggésben: a romantika jelenségei vagy az irodalmi nyelvek kialakulása ezekben nem zárt, filológiai szempontból kerülnek megvizsgálásra, hanem a nemzetek kialakulása, a nemzeti öntudat létrejötte történeti folyamatával szoros összefüggésben.

A megjelentetés formája sokféle lehet. Egyáltalán nem elengedhetetlen, amint azt néhány kutató követeli, hogy a komplex kutatások feltétlenül egy könyvben jelenjenek meg, közös cím alatt. Ilyen könyvek is vannak, de nem ez a kérdés lényege. A fő feladat abban áll, hogy elérjük a diszciplináris jelleg és a komplexitás egyesítését, a különböző szaktudású, közös cél felé haladó, közös problémák megoldására törekvő kutatók tevékenységének összehangolását.

Nálunk az Intézetben van egy kiadványsorozat: „Közép- és Délkelet-Európa a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában. Történeti és kulturális problémák.” Ebben a kiadványsorozatba tartoznak a fent említett összes munkák és más művek is. Ez a sorozat, amelynek szerkesztő bizottsága különböző tudományágak képviselőiből áll, fontos tényezője az összefogásnak, mely elősegíti a történeti–komparatív és a komplex kutatások megszervezését és lebonyolítását.

A közelmúltban megalakultak nálunk azok az interdiszciplináris kollektívák, amelyek fő feladata a közép- és délkelet-európai országokban folyó szocialista építés történetének tanulmányozása. Abból indulunk ki, hogy a szocializmust olyan komponensek formációs egységének tekintjük, amelyek nemcsak a gazdasággal, de az ideológiával, a politikával és a tágabb értelemben vett kultúrával állnak összefüggésben. Ennek a célnak az érdekében fogtak össze a történészek és a kultúrakutatók. Ennek a munkának a megszervezése és végrehajtása új dolog, új tapasztalatokra annak közvetlen megvalósítása során teszünk szert. Természetesen élünk a komplex kutatások megvalósításának általános, általunk is már ismeretes fogásaival és módszereivel, számolva a sokban különleges megközelítést követelő kutatási téma sajátosságával.

Néhány szót ejtenék még a kultúráról, amely az utóbbi években általunk intenzíven tanulmányozott témák között az egyik legbonyolultabb. Tudományos elemzésnek csupán általános, és nézetem szerint, kiinduló elveire szorítkozom.

A kultúra sokszintű rendszer, és a feladat abban rejlik, hogy egészében is és minden szintjén is átlássuk. A társadalmi tudatnak az ember alkotó tevékenységével, az ember személyiségének szellemi fejlődésével összefüggő meghatározott formájaként szemlélve a kultúrát, a tanulmányozásához vezető fő utat abban látjuk, hogy mindeneelőtt meg kell állapítani tipológiáját diakrónikus (történeti), majd szinkron (strukturális) módszerekben. Az általános elméleti-módszertani feldolgozásokra támaszkodva úgy tűnik számomra, hogy a kultúra tanulmányozását történelmi típusain keresztül kell megközelíteni, figyelembe véve e típusok különböző szférák szerinti belső differenciálódását. Ebben a megközelítésben a kultúra egy sor alrendszer magába foglaló meghatározott rendszerként jelenik meg.

A kultúra fejlődésének általános törvényszerűségei meghatározása szempontjából különösen nagy jelentőséggel bírnak az átmeneti korszakok, az egyik társadalmi formációból a másik formációba való áttérés időszakai. Éppen ezekkel van összefüggésben a kultúra történeti tipológiája. És nagyon fontos világos képet alkotni a kultúra különböző történeti típusainak strukturájáról (váltfajai szerinti differenciálódásáról). Így az egyik váltfaja, a művészeti kultúra a kultúra egészének (például az Újjászületés kultúrája, vagy a szocializmus kultúrája összes történeti típusának) alkotórésze, és mindazonáltal rendelkezik specifikus vonásokkal, önmagában pedig meglehetősen szerteágazó rendszert alkot. Keretei közé tartoznak: irodalom, festőművészet, színház, zene, filmművészet, építészet.

A kultúra egyik vagy másik váltfajáról szólva, a kultúra meghatározott történeti típusáról beszélünk. De ennek konstatálása még nem elégséges. A kultúra váltfajának specifikumában mélyebbre kell hatolni és kutatni a következőket: mi egyesíti az említett, nagymértékben differenciálódott kulturális szférákat, amelyek mindegyikének megvan a maga tudománya? Hogy egyeztethető össze az általános a művészi kifejezés eszközeinek megismételhetetlenségével? Az ezekre a kérdésekre adandó válaszok nélkül nem lehetséges megérteni a tanulmányozott jelenség elemeinek rendszerkapcsolatát.

Vegyük példaként a szocialista művészeti kultúrát. Az általunk elfogadott elmélet, különösen az utóbbi években, úgy tekinti a művészeti kultúrát, mint egy bizonyos egységet, amelynek az alapelvei – a világ marxista–leninista felfogása, a szocialista humanizmus, a kommunista pártosság – tág teret nyitnak az élet valóságábrázolásának legkülönbözőbb formái szabad alkotói kibontakoztatásához. A rendszer elemeinek – az alapelveknek és a poétikának – ilyen jellegű kapcsolata megszilárdítja az általános és a sajátos harmóniáját, kifejezi annak a szocialista realista módszernek a lényegét, amely elemzésünkben egybefogó alapként is szolgál. Arról van szó, hogy a módszer egységes a szocialista művészeti kultúra minden válfajánál. Ez a módszer elősegíti a művészet sokoldalúságát, minthogy a kifejező eszközök bármiféle kanonizálása ellentmond e módszer szellemének; a módszer történetileg nyitott a valóság megismerésének szintjén és következésképpen a valóság képszerű megjelenítési formáinak szintjén is.

A gyakorlati feladatot abban látjuk, hogy be kell mutatni a szocializmus művészeti kultúrája esztétikai értékeinek kimeríthetetlenységét és tényleges gazdagságát e kultúra minden differenciált szférájában, amelyeknek a sajátosságát – hogy úgy mondjam – a belső specialisták (irodalmárok, a képzőművészet, a film-, a színházművészet stb. teoretikusai és kritikussai)²⁰ tárják fel. Az ehhez vezető út – egyrészt a tipológiai azonosság tanulmányozása, másrészt az egyes kulturális szférákkal kapcsolatos különbségek vizsgálata, amelyek, természetesen, az önálló kifejezési eszközök, a stílári és műfaji sajátosságok, a művészi egyéniségek stb. hatására alakulnak ki. Egy ilyen munkát, amely lényegében interdiszciplináris, csak olyan tudósokból álló kollektíva képes elvégezni, akik kompetens módon képviselik saját területüket, de nem elszigetelten, hanem összhangban a szocialista realizmusnak mint rendszernek általános elveivel és valamennyi komponensével.

Befejezésül a következőre hívom fel a figyelmet. Habár a történeti–komparatív és a komplex kutatási módszerek a mi társadalomtudományi területünkre nem rég törtek be, máris fontos helyet foglalnak el, és mindinkább igazolást nyernek, mint a modern tudományos gondolkodás egyik nagy fejlődés előtt álló irányzata. Arra törekedtem, hogy összegezzem a hozzáférhető és hozzám közel álló, az ilyen jellegű kutatások megszervezése és lebonyolítása terén szerzett tapasztalatokat, és ezzel kapcsolatban feltegyek egy sor olyan elvi–módszertani kérdést, amelyek nézetem szerint vitára éremesek. Magától értetődően ez csak egy kis része annak, amit még el kell végeznünk. A probléma bonyolultsága olyan kollektív erőfeszítéseket követel, amelyek elősegítik az említett kutatási módszerek bevezetését és fejlesztését.

A komplex, rendszertani megközelítés mindinkább feltárja a történeti múlt összetett jelenségeinek elemzésében meglévő lehetőségeket; ugyanakkor kapcsolódik azokhoz a feladatokhoz is, amelyek jelenünk sokoldalú kutatására vonatkoznak – annak az érett szocializmusnak a kutatására, amelyet a gazdaság, az egész társadalmi élet, a tudomány, a kultúra fejlődésének gyors üteme és szokatlanul bonyolult volta, továbbá az ezekben végbemenő integrációs folyamatok jellemeznek. A szocialista közösség keretein belül mind szélesebb körben valósul meg a széles körű tervekkoordináció. Ilyen körülmények között viszont a történeti–komparatív és a komplex kutatási módszerek jelentősége még fokozottabbá válik. Ezek előmozdítják a szocialista országok kutatóinak összefogását, a tudományos kutatások tényleges és hatékony integrációját.

Fordította: Urbán László

²⁰ A szocialista művészet különböző ágazatainak specialistái által követett kiindulási pozíció azonosságát igyekeztem bemutatni az „Obobscsáty bogátűj opüt” (A gazdag tapasztalatok összegzése) című cikkemben. „Druzba narodov”, 1980./3. sz.